

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**З.М.БОБУР НОМИДАГИ  
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари кафедраси  
битирувчиси Н.Исмоналиевнинг**

***Б И Т И Р У В   М А Л А К А В И Й   И Ш И***

Мавзу:

***Жадид маърифатпарварлигида педагогика масалалари***

Илмий раҳбар:

Б.Тожибоев

***АНДИЖОН-2012***

## **М У Н Д А Р И Ж А**

**Кириш.....3-5**

### **I –боб. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг маориф ривожланишидаги урни**

1. Туркистонда жадидчилик оқимининг вужудга келиши.....6-10
2. Мунаввар Қори ва Абдурауф Фитрат таълим-тарбия ҳақида .....11-26

### **II – боб Туркистон жадидларининг маърифий педагогик қарашлари**

1. Мамудхужа Бехбудийнинг маърифий-педагогик қарашлари.....27-35
2. Исоҳқон Ибротнинг педагогик қарашлари.....36-40
3. Қори-Ниёзийнинг маърифий қарашлари.....41-45
4. Абдулла Авланийнинг маърифий-педагогик қарашлари .....46-53
5. Садриддин Айнийнинг педагогик қарашлари.....54-57
6. Ўзбекистонда меҳнат мактабларининг ташкил этилиши (1917- 1920  
йиллар).....58-64
- Хулоса.....65-66
- Фойдаланилган адабиётлар .....67-69

## КИРИШ

**Мавзунинг долзарблиги:** Буюк истиқлолимиз туфайли ўзбек халқи машъум босқинчилик, мустамлакачилик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ва қарамлик зулмидан расман озод бўлди. Тараққиётнинг мустақиллик босқичига кириб келди. У туфайли мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-иқтисодий ҳаётида туб бурилиш юз берди. Миллий ўзликни англаш, миллий давлатчилиқни тиклаш ва ривожлантириш жараёнлари бошланди, давлатимиз ғоявий-мафкуравий, сиёсий-маънавий, маданий-маърифий мустақилликка эга бўлди. Айни пайтда ғайри-илмий, мустабит коммунистик таълимот ва мафкурадан покланиш асосий масала сифатида кун тартибига қўйилди.

Деярли 150 йиллик босқинчилик урушларини, чоризмнинг ва коммунистик мустамлакачиликнинг зулм-зўравонлигини бошидан кечирган ва ниҳоят озодликка эришган Ватанимиз олдида энди мафкуравий, сиёсий, назарий ва иқтисодий қарама-қаршилиқларни енгиб ўтиш, тўғри йўлни топиш ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаш вазифаси турар эди. Бу вазифани ҳал этишда бирдан-бир асосий таянч нуқта тарих тажрибаси муҳим ўрин тутмоқда.

**Мавзунинг методологик асоси:** Президентимиз Ислоҳ Каримов мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаб олиш ва буюк ислохотларни амалга оширишда тарих фалсафаси ҳамда тажрибасига суяниб фаолият кўрсатаётганини ҳаммамиз шоҳидимиз. Шунинг учун ҳам у «**Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади**», «**Тарихий хотирасиз келажак йўқ**», «**Ўзбекистон келажакда буюк давлат бўлади**», «**Бизда буюк тарих ва маданий мерос бор**» деган теран фалсафий-тарихий ғояларни илгари сурди, ҳамда «Янги тарих» таълимотига асос солди. Ўзбекистоннинг янги тарихи концепциясини яратишни вазифа қилиб қўйди.

Яқин ўтмишимизнинг миллатимиз чуқур билиши лозим бўлган, муҳим аҳамиятга молик ёрқин саҳифаларидан бири жадиदчилик ҳаракати тарихидир. Жаҳон мустамлакачилиги тарихида янгича кўринишда бўлган коммунистик мустамлакачилик даврида халқимиз бу тарихни ўрганишдан маҳрум этилган эди. Миллатимизнинг узоқ, кўркам ва жозибали тарихи зулмат пардасига ўраб, қўйилган эди.

Истиқлол тарихимизнинг ўз жойига қўйиш имкониятини яратди. Миллатимиз мазлумлигидан унинг беҳад бой тарихи ҳам мазкур ҳолатига келтирилган эди. Жадидчилик ҳаракати тарихини ҳам ҳаққоний ва ҳалол ўрганиш, унинг мазмун ва моҳиятини очиб бериш имкони фақат мустақиллик туфайли пайдо бўлди. Мана 20 йилдирки бу соҳада ҳам олиб борилган илмий-тадқиқот ишларининг самараси ўлароқ

каттагина ютуқлар қўлга киритилди. Бир неча диссертациялар ёқланди, монографик асар тўпламлар ва мақолалар чоп этилди.

Ҳозирги пайтда миллий истиқлол ғояси ва мафқурасини такомил топтиришнинг авж олдирилиши туфайли жади́дчилик ҳаракатини ўрганиш тобора энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Буни Президентимиз И.А.Каримовнинг жади́дчилик ҳаракатининг таниқли арбобларидан бири Абдулла Авлоний ҳақида айтган қўйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. «**Мен** – деб алоҳида таъкидлайди И.А.Каримов «Тафаккур» журна́ли бош муҳаррирининг саволларига берган жавобларида, - **Абдулла Авлонийнинг «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир»** деган фикрини кўп мушоҳада қиламан. Буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарбдир».<sup>1</sup>

**Мавзунинг ўрганилганлик даражаси:** Дарҳақиқат, ҳозирги ташқи бегона мафқуравий таҳдид ва хавфлар кучайган бир пайтда жади́дчилик тарихини ўрганиш, унинг миллий ғоя ва мафқурага ҳамда ислоҳатчиликка дахлдор жиҳатларини ёшларга, айниқса, бўлажак мутахассис тарихчи ходимларга сингдириш улкан аҳамиятга молик вазифадир.

Жади́д маърифатпарварлиги мустабид тузум даврида бир ёқлама, қораланиб ёритилган бўлса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг бу мавзу ҳар томонлама, холисона ўрганилмоқда.

**Эришилган натижа:** Мазкур битирув малакавий ишда жади́д зиёлиларнинг миллий маданиятимиз ривождаги фаолиятини, халқни маърифатли қилиш борасида амалга оширган ишлари, жади́д мактаблари, улар ташкил этган турли жамиятлар, жади́д театри, жади́д матбуоти, ҳоқимият тизимида турли лавозимларни эгаллаб миллий ғурур, миллий маданият учун кураш олиб борганликлари мавжуд манбалар асосида ёритишга ҳаракат қилинди.

**БМИ нинг тузилиши:** Малакавий иш кириш, иккита боб, хуллоса ва фойдаланилган адабиётлардан иборат. Ушбу малакавий ишни талабалар фанлардан қўшимча маълумот сифатида фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлган бўлар эди

---

<sup>1</sup> **Каримов И.А.** Жамиятимиз мафқураси хал=ни-хал=, миллатни-миллат =илишга хизмат этсин. «Тафаккур» журна́ли бош муҳаррири саволларига жавоблар. Т. «Ўзбекистон». 1998. 17-бет.

# **I- БОБ. ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИ ВА УНИНГ МАОРИФ РИВОЖЛАНИШИДАГИ УРНИ**

## **1.1. ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ОҚИМИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ**

Маълумки, Туркистондаги жадидчилик оқими жамиятдаги ижтимоий-сиёсий эҳтиёж туфайли юзага келди. Жадидчилик дастлаб XIX асрнинг 80- йилларида Кавказда пайдо булди ва унинг асосчиси машхур маърифатпарвар Исмоилбек Гаспирали угли эди.

Жадидчилик оқимининг ижтимоий-сиёсий ва маърифий жихатларини чуқур урганган профессор Б. Касимов уз тадқиқотида бу оқимининг ғояларини, Туркистон улкасидаги илм-маърифат пешволарининг шу ҳақдаги қарашларини атрафлича ёритди.

«Туркистон вилоятининг газети» нинг 1908 йил 20 март сонидида жадидчиликнинг мақсади баён қилинган. Унда «Усули жадид надур?» деган саволга жавобан «Усули жадид» («янги усул») деб ёзилган.

Демак, *жадид* сузи аслида «янги» дегани булиб, «янгилик тарафдори» деган маънони англатади. Туркистонда жадидчилик ҳаракати дастлаб мактабдан бошланган.

XIX асрнинг 80—90-йилларидаги жадидчилик ҳаракатини кенг ёйишда МунавварҚори, Махмудхужа Бехбудий, Саидахмад Сиддикий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Исҳоқхон Иброт, Муҳаммадшариф Суфизода ва бошқалар жонбозлик қурсатган.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатига чор ҳукумати маъмурлари ҳамда маҳаллий бойлар қаршилиқ қурсатдилар. 1882 йилнинг 30 августидан миссионер Н. Остроумов директорлик қилган Ўқитувчилар семинариясида «Ғайри рус мусулмонлари маорифининг асосларини қандай ақидалар ташкил этмоғи керак» деган мавзусидаги маърузада жадид мактабининг лойиҳаси тушунтирилди. Семинар ўқитувчиларидан А. К. Абгамов, М. А. Мурукиевлар Исмоилбек Распирали углининг мазкур лойиҳасини маъқулладилар. Сўнгра лойиҳа Туркистон генерал-губернатори Розенбахга танишиб чиқиш ва бу ҳақида муносабат билдириш учун топширилди. Лойиҳага салбий муносабатда бўлган губернатор унинг остига «Оқибатсиз қолдирилсин» деб ёзиб, имзо чекди. 1893 йилда Исмоилбек Распирали угли Тошкентга келди. Уни Туркистон ҳарбий маъмурияти ва маҳаллий бойлар ёқтирмадилар ва тақлифларига хайрихоҳлик билдирмадилар. Исмоилбек Распирали углининг ғоясини ёқлаган ва ана шу ғоя буйича Туркистонда мактаб очиш учун илтимоснома ёзган МунавварҚори ҳам рад жавоби олди. Туркистонда усули жадид мактаблари XX аср бошларида жуда қўйинчиликлар билан очилди. Бу мактабларда Саидрасул Азизийнинг рус-тузем болалари учун ёзилган «Устоиди аввал» ва Аскарвали ибн Байгамали Халинининг «Икинчи муаллим» дарсликларидан

фойдаланилди. Бундай мактабларнинг ривожига тускинлик килувчи муаллимлар уларнинг муаллим ва тарафдорларини «мунофик» даврий (динсиз) деб хакоратлай бошладилар. Масалан, Суфизодани янги мактаб очгани учун Чустдан бадарға қилдилар. Самаркандлик Саидахмад Сиддикий 50—60 минг кишилиқ жамоа ўртасида Улуғбек мадрасаси жомеъида «кофир» деб эълон қилинди, тошкентлик Мирмухсин Шермухамедов Эскижува бозорида халойиқ ўртасида сазойи этилди.

Жадидчилик факат маориф соҳасида кенг тус олиб қолмай, балки маданият, санъат ва инқилобий ҳаракатлар соҳасига ҳам уз таъсирини қурсатди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 7 июнида Тошкент округ маъданиятчилар қурултойида жадидлар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди. Қурултойда музокарага чикан Зиё Сайд шундай деган эди: «Жадидларнинг инқилобга қилгон «рахбарлик»лари миллатчилар билан бирга болшевиклар фирқасига қарши туришдан иборат эди. Бизнинг мактабларимиздаги оталар кумитаси ичида мафқураси бузук, бойлар ҳам йуқ эмас.<sup>1</sup> Буларнинг мактаб ёнида булгон комсомоллар ячейкаси ва болалар ташкилотига таъсири бўлмай қолмайди.

Оталар кумитасининг мактаб очиб бериши бизни анча шубҳага қолдиради. Бундан мақсадлари болаларни миллий сармоя мафқураси билан тарбиялашдир.

Мактабларда ижтимоий дарс берадургон баъзи муаллимлар узларининг таржимаи ҳолларини айтиб берар эканлар, шундай муҳим дарсларни бундай муаллимларга топшириб қуйиш чаки иш».

Бундан кейин музокарага чикқанлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов маърузасининг бир неча моддалари устида тухтаб маълумот тарикасида қуйидагиларни гапирди:

«Маърузачиларнинг таъбири буйича бизнинг муаллимларимиз ичида мактаб бошқаю, сиёсат бошқа, дейдургон кишилар бор эмиш.

Мактаб қайси синф қулида булса, мактабларда шу синфнинг мафқураси тарқалади ва илгари сурилади. Бу гапга қунмаганларни янглишган, ужалар кишилар, деб айтишга жасорат қиламиз. Жадидчилика қандай баҳо бериш туғрисида қуйидаги асосларни келтигаман: жадид мактаби қай вақтда ва қимлар қули билан вужудга қикди? Мана бунинг текшириш учун йигирма йил илгарига қараш, албатта, лозим. Хозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишни хавас қилса, авваллари саводи қикқан бир киши Бухорога бориб ўқишни узи учун бир шараф деб билар

---

1. Миллий давлатчиликни тиклаш ва озодлик учун қураш. Жадидчилик ҳаракати // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи қитоб. Туркистон чор Россияси мустамлақачилиги даврида. Т. Шарқ, 2000. 342-412-бетлар.

2.

эди. Чунки улар илмни фақат диндангина иборат деб билар эдилар. Мухит шуни такозо килар эди. Уша вақтнинг ҳукумати ҳам шу фикрни қувватламаса, булмас эди. Жадид мактабини ташкил қилганлар ҳам эски мактаб, Мадраса ва Қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Богчасаройда чикадурғон Исмоил Распиралининг газетасини уқирдилар ва шу оркали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдираар эди. Буларга баҳо янглиш ва ортиқча берилган. Чунки уша вақтдаги жадид мактабига уламо, бой ва ҳамма қарши эди. Жадидлар шундай шароит ичида жасорат билан чиқиб иш бошлагон эканлар, буларга бериладурғон баҳо ҳам шундан ортиқ булмаслиги лозим эди.

Жадидлар шу мактабга яхши назар билан қарагон кишиларни узига дуст куриб қучоғига тортар эди. Буларнинг бой, рухоний, савдогар булишидан қатъи назар, секин-секин жадидларнинг дусту купайиб, турли гуруҳлардан иборат бир жадидлар тудаси ташкил қилдик. Иномовни, жадидларни алохида синф килиб курсатиши номаълум гап.

Жадидларнинг энг азоб тортгон даври Керенский вақтида булди. Керенский вақтида бошқариш ишлари уламолар кулига ўтиб қолғанди. Мактабга ёрдам бериш у ёқда турсин, чор ҳукумати даврида берилиб келган иш ҳақлари ҳам берилмади, тухтади. Уламоларнинг уша вақтдаги кучга молик бўлганларини жадидлардан думага 2 та, уламолардан 65 та вакил сайланиши билан исбот киламан. Жадидлар уз уламолари, бойларга қарши рус социалистлари билан бирга кулга-кул бериб ишлади.

Куқон мухториятини рус меньшевиклари тузди. Чуковев унга жуда яқин эди. Убайдулла Хужаев ва Ризомиддинлар мухториятга катнашди. Уша вақтда жадидларнинг отаси булиб ҳисобланган мен узим лоакал миллат мажлисига аъзо булиб ҳам сайланмадим. Жадидлардан Куқон мухториятига қисман ара-лашгон кишилар булса ҳам купчилиги четда тургон».

Гарчи Куқон Бухоро ва Хива мухториятлари жадидчилик ҳаракати ва унинг маърифий ғояларини бузиб ташласада, бир қатор маърифатпарвар шоир ва педагоглар бу ғояни Туркистонда амалга оширишга киришдилар. Булар Чулпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори, Махмудхужа Бехбудий, Саидрасул Азизий, Исхокхон Ибротлар эдилар.<sup>1</sup> Улар ташкил этган мактабларининг доврўғи етмаган жой колмади. Бундан илхомланган Мунаввар Қори Абдулла Авлоний ва бошқалар Туркистонда ҳам шундай мактаблар ташкил килиш зарур деб билдилар.

Жадидчиликни химоя килувчи Муҳаммад-хужа Бехбудийнинг жуда куп маколалари, Фитрат, Чулпон ва бошқаларнинг хикоя, ҳиссалари нашр этилди.

---

<sup>1</sup> Ўша асар

## 1.2. МУНАВВАР ҚОРИ ВА АБДУРАУФ ФИТРАТ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ХАҚИДА

Мунаввар Қори Абдурашидхонов 1878 йилда Шайхонтохур Дахасининг дархон маҳалласида тугилди. Куп утмай, падари бузрухвори бандаликни бажо келтиради ва онаси Хосиятхон маҳаллада отинлик кила бошланди. У уқимишли фозила аёллардан булиб, уз фарзандларига дастлабки савод ва бошлангич илмдан сабоқ берган. Мунаввар ҳам илмга чанкок булиб, дастлаб Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида, сунг Бухородаги мадрасалардан бирида таълим олади. Уқиш билан бирга Ватан такдири, халк бахти, унинг ижтимоий-иқтисодий турмуши, «ок пошшо»нинг улкадаги харбий зуравонлик тузуми, урнатган боскинчилик тартиботи ҳақида ҳам уйлаган. Мунаввар Қори мустакил Ватаннинг озод булиб, мусулмонларга дунёвий билимлар беришнинг бирдан-бир йули энг аввало мавжуд диний мактаб ва мадрасаларни ислох қилиш, янги маориф тармоқларини яратишни зарур деб ҳисоблади.

У 1901 йили биринчи жаҳид мактабини очиб, болаларни уқитади. Бу мактабда 5 йиллик билимни 3 йилда беришга муяссар бўлади.

Мунаввар Қори жаҳид мактаблари учун янги товуш усулида дарсликлари «Адиби аввал» («Биринчи адиб», 1907), «Адиби сони» («Икинчи адиб» уқиш китоблари) чоп этилди. Мунаввар Қори номининг факатгина Туркистондагина машхур бўлмай, балки Марказий Осиё, Россия мусулмонлари учун табаррух эди. У 1906 йили Исмоил Обид муҳаррирлигида «Таракий» рузномасини ташкил қилди. Унинг саҳифаларида ислом, шариатга оид масалалар, иқтисодий-сиёсий муаммоларга алоҳида тухталиб ўтган эди. 1908 йили «Сабзавор» (бадий асарлар туплами) «Ер юзи» (географияга оид, «Тажвид» (Қуръони Карим) ни босиб жаҳид мактабларида таркатди.

1910 йили Тошкентда 10 та жаҳид мактаби бор эди.

Жаҳид мактабига асос солган Мунаввар Қори жаҳидчилик ҳаракатини факатгина маърифатчилик деб чегаралаб қуйганларга қарши қурашиб сиёсий ва иқтисодий масала эканлигини алоҳида таъкидлаган эди:

«Чор ҳукуматини йукотиш жаҳидларни тилагида бор эди. Сиёсий вазифасиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат булишини яшириш эмас. Наинки, биз жаҳид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дуконда ултириб насиҳат ёзадургон ходимлара етказсак. Шу ишга ақлли одам шу бахони беришдан олдин у ёқни мулоҳаза қилсин».

Инкилобдан сунг Мунаввар Қори ўрта махсус ва олий таълим асосчиси сифатида 1918 йил 9 апрелида Мунаввар Қори уйида тупланган жадидчилар Туркистон Халк дорилфунунининг мусулмон булимини ташкил этиш юзасидан комиссия тузилди.

Мунаввар Қори раис, Бурбон Хабиб, Исо Тухтабоев, Содик Абдусатторов, Мухтор Бакир, Абдусамад Қори Зиябоевлар аъзо килиб сайланади. 22 кун ичида Хали дорилфунунини Мусулмон булими дастўрини туздилар.

У уч боскичдан иборат эди.

#### Туркистон Халқ дорилфунунни Мусулмон бўлимининг тузилиши

| Юқори босқич                               | Ўрта босқич                 | Қуйи босқич                                                     |
|--------------------------------------------|-----------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| Ўқитувчилар курси,<br>кейинроқ олий илмгоҳ | Ўрта ҳунар мактаб-<br>ларни | Бошланғич мактаби-<br>да режада 9 та,<br>амалда 24 та<br>очилди |

13 май 1918 йил якшанба куни Дорилфунун (хозирги Ўзбек ёш томошабинлар биносида) тантанали равишда очилди. Институтга Мунаввар Қори раис (ректор), Исо Тухтабоев биринчи, Бурбон Хабиб икинчи муовинлар килиб тайинландилар. Дорилфунунни бошқаришда 15 та демократик ташкилотдан вакил сайланди. Ўқитувчилари сони 190 га етди. Улар орасида Фитрат, Камол Шамс, Хайдар Завкий, Абдурахмон Исмоилов ва бошқа кузга кўринган мутахассислар бор эди.<sup>1</sup>

Мунаввар Қори оврупоча усулдаги дорилфунун ташкил этиш билан бирга катор мадрасаларни ислох килишни ва уларда асосан дунёвий билимларни уқитиб, миллий зиёлилар етказишни таклиф этди. Шу сабабдан 1923 йилда янги усул буйича 30 та мадрасада талабалар уқитилганлиги маълум булди.

Катагон йиллари Мунаввар Қори қилган ҳақ йулидаги ишлари кораланди, «халк душмани», «миллатчи»ликда айбланиб камалди, 53 ёшида отиб улдирилди. Мустакил Ўзбекистон шарофати туфайли бу сиймо бамисоли булут ортида қолган кўёшдек хираликдан ёруғлика чикиб умумбашар ёгдуси билан ёшлар тарбиясига хизмат қилмоқда.

Мунаввар Қори ижодий фаолиятида мактаб ташкил қилиш билан бирга қандай уқитиш ва нимани уқитиш назариясини ишлаб чиқди. 1907 йили нашр этилган «Адиби

<sup>1</sup> Сирожиддин Аҳмад, Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг миллий истиқлол ҳаракатидаги ўрни ва роли // Ўзбекистон тарихи. 2000. № 4.

аввал», «Адиби сони» дарсликларини проф. Ю. Абдуллаев тахлил қилган. «Адиби аввал» дарслиги 10 марта нашр этилган. Дарсликнинг киммати шундаки, ўқувчиларга харф ургатиш дастлаб харфлар шаклларини ургатиш учун китобнинг 25 бетида муаллимлар учун куйидагича курсатма берилган: «Хурматли муаллим афандилар. Сабоқ шу ерга етганда болаларга алифбони арабиядин ҳам хар куни бир сабоқдан укутуб, алифбони арабия томом булгондан сунг китобига баробар Куръондин ҳам охирги сураларни яхшилаб укитиб хафз айтурмокда дикат этмогингиз лозим».

Сўнгра Мунаввар Қори қандай укитиш коидалари хақида тухтаб утади:

— хар харфни таълим берганда кафага мойилрок хиска овоз ила таълим бермок ҳам хар кайси харфни уз махрижидин чикариб айттирмакда *дикат* килмак;

— хар сабоқни кора тахтага ок бур ила ёзиб бермак, болаларга шу тахтага қараб баробар овоз ила бир соат такрор килмокни буюрмак;

— бир соатдан сунг болаларнинг холига қараб шул 10 ё 15 марта китобдан кучириб ёзмока буюрмак эртасига сабоқ бермасдан аввал буюрилган микдорда ёзган-ёзмаганларни дафтардан куриб камрок ёзганлар булса мактабда болалардан кейин колдирмок жазоси ила тарбия килмок;

— сабоқ беруран олдин кечаги сабоқларни ёддан ёздириб, ёзганларини биринкетин куриб, галатлари булса, узларига курсатиб тасхих этмак;

— болаларга хушхулк, ширин сузлик ила муомала килмок, хар кун озод куяр вақтида муомалат ахлоқ-одобларини ва изза тарифа ила ургатмокдир.

Мунаввар Қори болаларни саводхон килишга куйилган талаблари билан уларни укитиш оркали тарбиявий таъсирчанликни «Адиби сони» дарслигида танлаган мавзулар оркали амалга оширишни назарда тутди. Фикримизнинг далили сифатида китоб муковасида ёзилган хадисни келтигамиз: «Шараф ул инсонни бил илми ва адаби ила бил моли ва насаб» (Инсон шарафи унинг моли ва насаби билан эмас, илми ва одоби билан белгиланади).

Дарсликнинг «Ота-она», «Оила аъзолари» каби булимларида ота-онани хурматлаш, ака-ука кариндош-уругни эъзозлаш каби гоёлар алохида ўрин эгаллайди:

*Кишининг бор эрса ота-онаси*

*Раниматдур анга оларнинг ризоси,*

*Худони кришида кабул экандур*

*Ота ва онанинг болага дуоси.*

«Адиби сони» дарслигида ахлоқ, жугрофия, табиёт каби фанлардан ҳам болаларга маълумот берилар эди.

Мунаввар Қори факатгина рахбар, ташкилотчи ва китоблар муаллифигина булиб колмай, махоратли ўқитувчи ҳам эди.

Республикада хизмат курсатган ўқитувчи Рахмат ака Азизхужаев уз устози ҳақида қуйидагича хикоя килади:

— Наримонов, собик Алишер Навоий номли Таълим-тарбия техникумида сабоқ берганлари ҳақида, хискача булсада ёзиш учун кулимга калам олдим.

Мен 1926—27- ўқув йилининг икинчи ярмида, кечикиб булишсада, укишга кирганимда, Мунаввар Қори она тилидан сабоқ берганлар. У киши сабоқхонамиздан мендан имтиқон олганини биринчисидан яхши ўтганим хали-хали ёдимда. Дарс ўтганларида, баъзи муаллимлар каби китоб-дафтарга кагамас, ортикча бир ОГИЗ суз айтмас, кунт билан дарс тинглар, китобларда кура сабокларидан купрок бакгаманд булар эдик. Пухта билиш олиш учун купрок. иншо ёздириб, уларни текширишдан зерикмас эдилар. Устоз бир сабоқда Қўқон хонлиги даврида Али ота исмли бир темирчининг адолатсизлик қурбони бўлгани ҳақида иншо ёзишни топширдилар. Дарс охиригача барча талабалар ёзиб топширди. Мен янги ўқувчи бўлганим сабабли устоздан ийманибгина сурадим: «Қори ака, тугатолмадим, кейин топширсам майлими?» У киши, майли, мумкин, дедилар-у дафтарга бир назар ташлаб, бош иргаб қуйдилар. Кейинги иншода ҳам мен янги мавзунини эмас, балки аввалгисини давом эттирдим. Устоз дафтарларни йириштириб олаётиб, менинг иншомга куз югуртириб чикиб яхши, куп ёзибсиз, уйда ўқиб беролмайсизми дедилар. Майли, Қори ака, дея жавоб қилдим ва бордим.

Тошканди азимнинг Шайхонтохур даҳаси ила ўтиб, куп ҳам юрмай, устознинг уйларига кириб бордим. Каттагина ховли, I кунгай томонидаги ойнабанд айвонда сукбатлашдик. Буйдоргина, бесавлат аёл, келин ойимиз булсалар керак, дастурхон ёздилар, чой сув овкат ҳам булди. Мен «Адолатсизлик қурбони» номли иншо хикоямни ўқиб бердим.

Қори ака хурсанд булиб, келажагим, яхши асарлар ёзишим мумкинлиги ҳақида, бунинг учун алокида китоблар утишим заруғлигини таъкидладилар. Мен устозга «Ўтган кунлар» ро-манини укиганлигим ва ундаги узим тушунмаган баъзи араб-форс сузларини ёзувчимиз Абдулла Кодирийга учрашиб, аниқлаб, яхши маслаклар олиб келганимгача айтар эканман, у киши хурсанд булиб, бош иргаб, маъқуладилар. Сунг жиддий тус олиб, дедилар: «Халкимиз уқирмикин, кузлари очилиб, мактаб-маърифат йулига астойдил бел боғлармикан?» Китоб, газеталарни оркалаган, тугли таъкиблар остида колган кунларни

эсладилар. Сунг чехралари ёришиб: «Мана сизлар, эндиликда халкимиз болаларига таълим беришда зиё таркатувчилар булурсизлар», дедилар. Устоз талабалар ёзган иншолар хақида тухтаб, менинг ёзган иншоимни намуна сифатида бахоладилар. Кувонар эдим, аммо кувончимиз узока чузилмади.<sup>1</sup>

Абдурауф Фитрат шоир, ёзувчи, дгаматург, педагог олим— замон ва ижтимоий мухит билан юзма-юз туриб хакикатни, миллат такдирини ифодалашга кодир, шижоатли инсон, ёлгон, алдов, нохақлик иллатларини хис этган ҳақ суз толиби, имон фарзанди эди. У курашчан эътикод кишиси булиб гам-алам буёқларини тасвирда асло соддалаштирмади. Элимизни номус ва обруйини ардоклашда уз жонини кам аямади. 1956 йилгача Фитратни тилга олиш ва ижодини урганиш ман этилган эди. Мустакил Ўзбекистонда миллий мафкура истиклолини шакллантириш, унугилган Фитрат, Чулпон, Элбек, Бехбудий, Мунаввар Қори, Файзулла Хужаев, Акмал Икромовларни эслаш, уларни руҳи олдида таъзим қилиш, ижодини ўрганиб: «Бир учиб сунган чироклар»ни ёкиш — улар меросини урганиш вақти келди.

Фитрат 1886 йили Бухорода тугилган булиб, 1909—1914 йилларда эса Истамбулда таълим олади ва Туркия маорифининг ривожланишига уз хиссасини қушган. Фитрат Истамбулда ҳам «Бухоро маорифи» жамияти номи билан расмий ва бир очиқ жамият тузган эди.<sup>2</sup>

Бу жамият узининг номига мувофиқ Бухоро ва Туркистон маорифини ривожланишига доир муҳим ишларни амалга оширди.

Бу жамият орқали олға сурилган гоёси ва иш режасида қуйидагилар мавжуд эди:

1. Бухоро амирлиги идорасида маълум ислохот — узғариш киритиш ГОЯСИ.
2. Бухоро амирлиги урнига янги конституцион давлатни танқид қилиш гоёси.
3. Мактабларда дунёвий билимлар бериш билан биргаликда эски адабиёт ва дин дарсларини уз ичига олган «Усули жаҳид» деб аталган маориф тизимини ташкил этиш» гоёси эди.

Фитрат амалиёти қуп қиррали булиб, унинг асоси жаҳид ҳаракати билан борлиқдир.

ХІХ аср охирларига келиб Туркистон улкаларида ҳам буржуа мустамлакалари аста-секин пайдо була бошлайди. Натижада эскиликни янчиб ташлаб, рус фан ва техникасини ўрганиб, замон билан олға бориш ёки феодализм тузумида қола бериш керакми муаммоси

---

<sup>1</sup> Сирожиддин Аҳмад, Мунаввар Қори // Шарқ юлдузи. 1992. № 5.

<sup>2</sup> Алимова Д.А. Фитрат ва унинг «Оила» асари // Саодат. 1993. № 6.

тугилади. Янгилик тарафдорларини, Абдулла Авлоний сузи билан айтганда «Газета ўқувчиларни» муллалар жаидчи деб атаганлар.

Тошкентда Мунаввар Қори, Бухорода Фитрат бу ҳаракатни тугри йуналишига рахбарлик қилдилар.

Бу оқимнинг асосчиси мактаб ва маориф йуриқномасини яратган Исмоилбек Распирали эди. Унинг гоёси Марказий Осиё, Кавказ, Туркистон, Ўрта Сибир халқлари орасида тарқалди. Туркистонда эса жаидчилик ҳаракатининг йирик вакили Фитрат эди. У «Эл қузини ОЛГОН қогонги пардаларни йиртайлик» шиори остида ижод қилди. «Ўқитувчилар юртига» шеърида:

*Хайданг, урток, қутқарайлик жахлдан Тугонларни  
Ёрутайлик маърифат нури-да Туркистонларни.*

қабии мисралари ёқии қуидаги мисралар фикримизнинг исботидир:

*Эларни ҳам махвдан қутарувчи илм эрур.  
Бизларни ҳам бу қундан унинг узи қутқарур.*

Бу мисралар Ғарбий Туркистон, Қрим, Қозон, Эронда қенг тарқалган эди. Фитратнинг ижодиётига бир назар ташласак шоир, файласуф, маорифчи, педагог, тилшунос, адабиётчи, музикашунос олим, шоир, маърифатпарвар сифатида гавдаланади. Унинг асарлари: «Мунозара», «Хинд сайёқии қиссаси», «Хинд сайёхи баёноти», «Бекжон», «Ахволи ҳозира», «Мақтаб қерак», «Маориф ишлари», «Дин истиклолчилари», «Чин севиш», «Абдулфайзхон», «Ўзбек адабиётидан намуналар», «Ўзбек мумтоз музикаси», «Рахбари нажот», «Захгонинг имони», «Қиёмат» қабилардир.

У ҳаётни, жамиятни янгилашга қиришди. Илмий ва бадий ижод соҳасидаги дастлабки қадамларини маърифат излашдан ва ҳаммани маърифатга даъват этишдан бошлади. Фитрат Истамбулда «Бухоро маорифи» номи билан расмий жамият тузди. Фитрат 1916 йилда «Оила» номли фалсафий асарини ёзган. Унда оилавий ҳаётни ислохотидан бахс юритилган ва адиб нажот йуқлларини ахтариб, халқларнинг умуминсоний қардошлиқ гоёсини тарғиб этган.

Фитрат маърифатпарвар ёзувчилар, Ўзбек ва тожик зиёлилари Васлий, Бехбудий, Ализода, Хожи Муин ва бошқалар билан ҳамқорликда Самарқандда «Хугрият» газетаси тахририятида фаолият қурсатган, газетага муқаррирлик қилган. Дастлабки, ўрта мақтабларда, сўнгра олий ўқув юртлирида таълим берган, миллий мақтаблар очган.

Фитратнинг ижтимоий-фалсафий дунёкараши асарларида уз аксини топган. 1915 йилда ёзган «Раҳбари нажот» асари фалсафий руҳда ёзилган бўлиб, у Ўзбек халқининг истиклолини асослаб берган. Бу асарни у Бухоро хони Амир Олимхонга бағишлаб ундан маърифат йулини очишга нажот истаган эди.

Китобнинг кириш қисмида, утмишда подшоҳлар раҳбарлигида илм-маърифат яшнагани ҳақида гапириб, Амир Сайид Муҳаммад Олимхонга умидворлик билдиради. Барча камтару фақир кишилар сингари ушбу ахлоқий мажмуага «Раҳбари нажот» деб ном берганлигини ёзади.

Фитрат диндорлар таъсирида қолган ҷамиятни тараққий эттириш йулларини излади ва узига шундай савол берди: «Нима қилмоқ керак? Ҳар не қилса ҳудодан деб утирайликми? Фитрат бунга жавобни Қуръони Қаримдан топди: «Ҳудо марҳумларга зулм қилмайди, лекин улар улар уз халқларига зулм этадилар. «Фитрат анъанавий фалсафага суянган ҳолда ҷамиятнинг маънавий-ахлоқий сифатларини ишлаб чиқди. «Бадбахтлигимизнинг ҷамият ҳаётидаги сабаби динимизни асл ахлоқий донишмандона ақидаларидан узоклашиб кетганлигидандир»,— деган эди. Фитрат ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашида уз замонасидаги шахсларга қуйидагича муносабат билдирган эди.

«Қоинотни ҳаёт ташқил этади. Ҳаёт бўлмаган жойда, моддийлик йукдир». Фитрат фикрича, ҳаёт мазмуни икки дунё бахтига етишмоқдан иборат. Дин толиблари саодати дорайн. Икки дунёга элтувчи илоқий аҳомлардир. Ҳаёт мазмуни шу бахтга интилувдан иборатдир. Бас, шундай экан, ҳақиқий мусулмон бу дунё, ҳам охираи дунё бахтига муяссар бўлишига ғайрат қилмоғи керак.

Бу ғайрат, виждоний мажбуриятларни адо этмоғига қаратилган, яъни ахлоқий қокланиш қамолоти йулида тинимсиз интилиш. Шундан қелиб қикиб ахлоқий мажбуриятни 3 га бўлган эди.

### **1. Маънавий. 2 Инсоний. 3. Оилавий.**

Маънавий мажбурият — инсон узи ва барқани уйлаши. Қимни қалби яхши қазилатларга тула бўлса, у одам ҳушақлоқ ҳисобланади. Фитрат инсон маънавий руҳияида 3 қил қувват борлигини қурсатган эди.

**1. Ақл қуввати**—инсоният ақл раҳбарлигисиз саодатга мушарраф була олмайди.

**2. Ҳирс қуввати** — бойлик, молу дунёга имонни алмашти-риш. Бу қояларнинг инсон учун зарарини у «қиймат» асаридаги Ҳорут ва Морут, «Зақонинг имони» ҳикоясидаги Заҳро тимсолида ифодалайди.

3. **Газаб куввати** — шайтоний хирс булиб, Фитрат инсонларни ёмонликдан кайтариш йулларини курсатишга интилиб, узининг ахлокий тарбияга доир гояларини хар бир асарида ифодалаган эди.<sup>1</sup>

«Баёноти сайёх хақида» асарида Фитрат маърифат ва таълим-тарбия хақидаги гояларини илгари сурган. Асарда унинг юрт такдири учун, Бухогонинг маданияти, табобати, саноати, барча бойликларидан халк манфаати йулида фойдаланиш учун кайгуриши акс этган. Мазхур асарда Фитрат Бухоро ахолисини уч тоифага: уламо, умаро ва фукарога ажратган.

Фитрат қандай огир шароит булмасин инсон ақли билан уни енгиши керак, деб Ақл баркамоллигига алохида эътибор берди. У инсон ақлини 2 турга бўлган эди:

Касбий ёки нисбий ақл — илм таъсирида хосил буладиган ақл. Фитратнинг фикрича, «Инсон хаётининг мазмуни ики дунё саодати ва саодат рахбари. Ақлнинг колиплигига эришиш. Ислом дини хеч қачон илм-фанга қарши булмаган, у фикрини исботи мақсадида Куръони Каримдан ҳамда хадиси шарифдан мисоллар келтиради: «Тугилгандан кабргача илм изла...».

Фитратни маърифий-дидактик қарашларида илмни тавсифлаб чиқиши диққатга сазовордир:

**1. Нақлли илм.** Ақлий илм — диний ва дунёвий илм. Диний фанлар — тавсиф, хадис. Илм ривояти хадис, илми усули хадис, фикх ва усули фикх илми калом, улуми лисонин (араб тили, сарфи ва нахали).

**2. Дунёвий илмлар:** тарих, жугрофия, мукддас тарихи (дин тарихи, авлиёи-анбиёлар тарихи), цивилизация тарихи. Тамаддун тарихи. Буни икига бўлган эди — адабиёт тарихи, табиатшунослик тарихи. Сиёсий тарихни ҳам икига булади: умумий ва хусусий тарих.

Фитрат ақлий фанларни бутун башарият кашфиёти натижасидир дейди. У яна фикрини муҳаммаллаштириб, хар бир одам жинси, дини, мазхабидан катъи назар илм-фандан фойдаланиши керак. У ақлий фанларни 3 га булади:

**1. Табиий фанлар. 2. Аниқ фанлар. 3. Фалсафий фанлар.**

Табиий фанлар каторига: табобат (химия, физика), набобат (ботаника), хайвонот (зоология), маъданлар илми (геология); аниқ, фанлар таркибига: хисоб, жабр (алгебра), кандаса (геометрия), хайъат (фалакиёт); фалсафий фанларга эса: рух ахволи илми (психология), ахлоқ илми (этика), мантик (логика) ва илохият (тасаввуф) фанлари киришни таъкидлаб утди.

---

<sup>1</sup> Муртазаев Ж., Сохибов Х. Фитратга қарши фитна // Жаҳон адабиёти. 1997. № 3.

Фитрат гарчи мактаб ва маориф таракиёти учун уз жонини фидо қилган булсада, унинг кадрига ҳеч ким етмади. Бу борада у шундай деб ёзган эди: «Билмайман, не бадбахтликманки, бу кунгача менинг сузларимни эшитадиган киши курмадим, бас баъзи хакикатшунослар кофир дедилар. Булар бемаъни бухдондир. Менинг вазифам эса мусулмонликни адо этишдир», деб фарёд чекан экан.

У ватанни ривожлантиришнинг бирдан-бир чораси маорифни ислохлаш, янги конститукия жорий килиш ва маорифнинг янги тизимини яратиш деб билди. Етук саводхонлар тайёрлаш учун курашувчи жаид гуруҳи Тошкентда Мунаввар Қори Сайидрасул Азизий, Самаркандда Шахурий, Саидахмад Сиддикий, Фаргона водийсида Ҳамза, Бухорода Фитрат томонидан ташкил килинган эди.

Амир Олимхон болаларини жаид мактабига берган ота-оналар ва болаларни катл этишга фармон берди. Жаид мактаблари ёпиб куйилгач, Фитрат бошлик жаидлар тарафдорла-ри маънавий ташвиқотни кучайтирдилар. У дғаматургия билан шугулланди. Унинг каламига мансуб Фирдавсийнинг «Шохнома» асари асосида ёзган «Заҳоки магон» фожиаси, «Бекжон», «Чин севиш» пьесалари, «Хинд истилочилари» дғамаси, «Темур саранаси», «Абулфайзхон», «Арслон», «Бедил», «Бир мажлисда» асарлари Масковда нашр этилди. Фитрат 1921—28 йилларда Самарканд Педагогика институтида Ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган вақтида тил тарихи ва мумтоз адабиётни урганишга катта эътибор берган. Бедил, Яссавий, Турди, Машраб, Умар Хайёмлар асарларини ўрганиб, уни барча кирраларини аниқлаб адабиётшуносгина эмас, балки мусикашунос сифатида ҳам урганди ва «Ўзбек адабиётидан намуналар», «Ўзбек мумтоз мусикаси ва унинг тарихи» дарсликларини яратди.

Фитрат инсонларни бир-бирини англаувчи восита имо-ишора деб ҳам таъкидлади. Сўнгра, Мисрда пайдо бўлган «Хиба-руглиф» ёзуви фикрнинг расмлар оркали баёни эканлигини изохлаб беради.

Олимларнинг фикрига кура, Хибаруглиф ёзувини 3 усул билан урганганликларини курсатади:

1. Ёзиш учун суратлар: уруш учун килич, бир кул— урмонки бир ёгоч дарахт.
2. Хар суз бўрини сурат усулидур. Сузларни Хижоларга ажратиб хар бир бирин нимани билдирса, шунинг расмини чизишган. Масалан: Ташкари сузига. Бир тош ва бир кари одамки суратини чизишган.
3. Хар харф учун бир расм. Масалан: хукизни Обис деганкилар. О карфи урнига хукиз расмини чизганлар.

Бундай ёзув усуллари кийин бўлганлиги сабабли, олимларки савдо учун зарур бўлган ёзувларни соддалаштириб 22 харфкини танлаб олиш ҳақида фикр юритганлар. Араб алифбоси келиб чиқиши, соддалаштирилгани ҳамда берилиши таъкидланади. Шундан сунг асарда араб алифбосидаги ухшашликлаки курсатилган. Фитрат араб алифбосидаги зеру забарлар кийинчилигини курсатади. Бу асарида мусулмонларни куфи, насх ёзувлари ҳақида ҳам фикр баён этади. Куръони Карим дастлаб лотин ёзувда бўлганлиги сабабли уқиш кийин эди. Биринчи булик харфларни ислок қилиш Абдумалик Мардон замонидан бошланиб, у харфларга нукталар қуйган эди. Сўнгра уни Имомжамид Ҳамид қайтадан ишлаганлиги асарда эътироф этилган.

Бу билан Фитрат шубҳа йуқи, одамлар нега дин, мазкаш қавм ва миллатга бўлинмасинлар, бир отанинг фарзандидирлар, бошқача айтганда, бир-бирларига биродардирлар, деган.

У ҳадисларга мурожаат этиб Ҳудо (одамларга) уз хеш-акраболарини, яқинларини эҳсон ва яхшилик ила зийнатланмоқа амр қилган. Шу сабабдан оила тарбиясида одоб, ахлоқ тарбиялашга алоҳида эътибор беради, фикр ва ахлоқ тарбияси зарур, деб ҳисоблайди. Ахлоқни бош она ва Ватан сузидат бошламोक зарур, чунки онани севган инсон Ватанни севади деган эди.

Фитрат ижодида Ватан тушунчаси алоҳида ўрин эгаллайди. - «Сайха» асарида «Ватаним менинг саждагоҳим» деб Ватан мадҳини қуйлайди:

*Ватанимни зиёрат қилмоқча эрта тонгда кел,  
Хай-хай қандай Ватан бу, у менинг саждагоҳим.  
У менинг осмондаги ойим, осойишим, шарафим,  
Ҳам қабам, ҳам қиблам, ҳам чаманимдир.*

Фитрат соҳибқигон Темурнинг хайратомуз фаолиятига катта баҳо бериб, Темур салтанатидан сунг Туркия ахволини узининг «Темур сағонаси» дгамасида:

«Хогоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Борлари бузилган, гуллари сулиган, булбуллари учирилган Тугоннинг бир қоровули сенга арз этарга келди»,— деб Темур руҳига мурожаат қилди. 70 йилдирки Темурни қонхурхон, саркарда деб келдик. Мустақиллик Фитратнинг оху нолаларини юзага чиқарди.

У Ватан фироғида юрган кезларини шундай таърифлайди:

*Ётсам тушимда, уйгонсам ёнимда.*

*Куз юмсам миямда, куз очсам қаршимда,  
Бир мунгли хаёл келиб туради...  
Ох... Англадим менинг Ватанимсан.*

Фитрат Ватан истиқболини қуйлади. Ешларни Ватанига содиклика чорлади. Имонли инсон Ватанли инсон. Имонга эътикод Ватандан бошланади, деган эди. Имон рухий хаётнинг асосидир. Бундай хаёт эса кишиларни факат яхшилика ундайди.

Фитрат инсон учун хос бўлган ижобий, салбий ва ахлоқий фазилатларни асослаб беради, Иффат, кагам, хаё яхшилика етақлайди; бухл (бахиллик), исроф, нифок эса ёмонликдир. Бу фазилатлар мазмунини очишда ислом шароитида амалий анъана булиб келган карашларга суянади.

Фитрат узининг «Киёмат» асарида ахлоқсизлик ҳолатлари нималарга олиб келишини Хорут ва Морут тимсоли оркали яратди.

Морут: Худоё-худовандо!—«бандаларни яратмоқдан мақсадим узимга ибодат қилдирмоқдир», деб узинг айтган эдинг!

— Албатта, деган эдим. Бугун ҳам шуни айтаман.

— Эй худое мақсадинг бўлган ибодатнинг ҳаммасини биз қилиб турган ҳолда ер юзидаги ноз-неъматларнинг ҳаммасини одамларга бериб қуйганинг нечундир? Биласанки, улар сенга биз каби куп ибодат қилмайдилар. Бунинг устига угрилиқ, хотинбозлик, қон тўкиш, шароб ичиш каби гуноқларни кам қилиб қуядилар.

Бу савол худога огирлиқ қилди, бирдан қичқирди:

— Бу нима гап? Одамни яратганимдан бери сиз малақлар, шундай эътирозлар қила-қила қулоқ-миямни единглар. Менинг ишимга эътироз қилишга қимнинг ҳақи бор?!

Хорут билан Морут қурқдилар, титрадилар, қаёқа қочиш ҳисобини тополмай қолдилар. Ҳеч нарса демасдан қочиш кетиш ўринсиз булар эди. Хорут ботирлиқ қилди:

— Тасаддўринг булай, эй подшоки банданавоз! Бизнинг мақсадимиз эътироз эмас эди. Шу масала тугрисида қуноғимизда шубҳа пайдо бўлди. Бу шубҳанинг давоми ибодатларимизга ҳалал берар эди. Сенинг даргоҳингга қилиб, шубҳамизни йукотиб, хотиржамлик билан ибодатларимизни давом қилмоқчи бўлган эдик.

Худо бир оз юмшади:

— Хай, майли, энди сизнинг жавобингиз шу: руҳсат бегаман, иқалангиз ер юзига бориб, одамлар орасида яшангиз. Агар бир ой шулар орасида қуноқ қилмасдан яшаб, қайтиб қола олсангиз, ҳамма айтганларингизни қиламан. Булмаса, бундан кейин дамингизни чиқармай қуноқга мажбурсиз.

Малақлар рози булдилар. Жаброил чакирилди. Лозим бўлган буйрухлар берилди. Расмий ишлар хурилди. Жаброил Хорут билан Морутни олиб чикди. Бутун кукларнинг дарбонларига буйрух булди: кук эшиклари очилди. Хорут билан Морут бир ой колмок, учун ер юзида, бу кунги Багдод вилоятида бўлган Бобил шахрига кундилар. Бир неча кун одамлар билан яшагач, бир хотинни севдилар, шароб ичдилар, бир узукни угирладилар, халиги хотиннинг эрини улдирдилар. Гунохлари туфайли канотлари, парлари туқилди. Малоикликдан чикиб колдилар. Биргина кечада бу кадар гунох, ишлаганларидан пушаймон булдилар, худога ялиндилар. Худо енгган эди.

— Мана, хурдингизми, иш қандай булди?— деди. Жаброилни юборди. Жаброил Бобил ёнида курук бир кудук топди. Хорут билан Морутни шу кудукда киргизиб, оёкларидан осиб куйди.

— Киёматга довор шу кудукда, мана шу вазиятда худога зикир айтиб коларсиз. Киёмат-койим булгач, тавбангиз кабул килинар, канотларингиз кайтарилар, яна кукларга учиб чикарсиз!— деб кетди.

Фитратнинг «Рахбари нажот» асарининг бир кисми оила тарбиясига багишланган булиб, бутун олам ривожланиш қонуниятларига буйсунишдир. Бу фикр авлодлар давомлилиги, яъни қонуний равишда тугилиш, яшаш, умуман ривожланишни назарда тутган эди.

Фитрат оилани ижтимоий вазифалари деб: **«Авлод тарбияси», фикрий тарбия», «Ахлоқий тарбия»** каби кисмларга булади.

**Авлод тарбияси.** Бунда ота-она фахри, бурчи, авлод-аждодга бўлган муносабат хақида фикр юритади. Ҳамма одам ҳам бир, чунки яратилиш бир гавхардан олинган. Одам бировнинг гамига бефарк булмаса, тарбияли булади.

Хуллас, келажак авлод Фитратдан нимани урганиш керак?

1. Фитратнинг куп киррали ижодиёти меҳнатсеварлик замирида бунёдга келганлигини.

2. Уз халки Ватанини нечоглик она саждагох, Каъба, Мадинага тенглаштириб, уни севди ва севишга халкни чорлади.

3. Фитрат ислом динининг мукаддас китоби Куръони Каримни ўрганиб унга амал қилди.

4. Утмиш тарихи ва тарихий шахсларга тугри баҳо бера олди.

5. Айникса, тилшунослик соҳасида фонетика ва фенология, Ўзбек тилида суз яшаш усуллари ҳамда лексикологиясини кенг ёритди.

6. Фитрат инсоншунос олим сифатида ҳам педагогика фанидаги дидактика ва тарбия назарияси кисмларининг ривожига улкан хисса кушди.

7. Фитрат имон-эътикодли, якин дуст, маслахатгуй ва меҳрибон мураббий сиймо сифатида асарлари умрбокийдир.

## **II – БОБ ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ МАЪРИФИЙ ПЕДОГОГИК ҚАРАШЛАРИ**

### **2.1. МАМУДХУЖА БЕХБУДИЙНИНГ МАЪРИФИЙ-ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ**

Махмудхужа Бехбудий 1874 йилда Самарканд шаҳрида муфти оиласида дунёга келди. Зиёлилар оиласидаги муҳит узидаги илмга, адабиётга, сиёсатга бўлган кизиқиш уни янги-янги китоблар мутолаа қилишга ундар, уз даврининг илрар фикрли кишилари билан учрашувлар эса дунёқарабини кенгайтириб, бойитиб борар эди. У дастлабки билимни уз отасидан ва тоғаси Муҳаммад Содикдан олади. Отаси ислом ҳуқуқшунослиги бўйича йирик мутахассис ҳисобланиб, узининг бир канча китоблари, рисолалари билан машҳур бўлган. Бу эса Махмудга кам уз таъсирини утказган эди. Кейинчалик, у уз мақоласида отаси таҳсил берган «Хидоя» ислом ҳуқуқига шарҳлар унинг улқа давлат тузумини урганишда катта роль уйнаганлигини таъкидлайди.

Бехбудий адабиёт, тарих билан бирга сиёсатшунослик билан ҳам шугулланар, тугли рузномалардан жаҳонда руй бераётган сиёсий узғаришлар билан танишиб борарди. У Мақага зориш учун бир неча йил жиддий тайёргарлик қуради, араб гилини урганади, ислом назариялари билан танишади, Хажни туклик имтихони деб билади ва нихоят 27 ёшида Мақада бўлиб, муқаддас жойдан хожи ва муфти унвонлари билан қайнади.

1899 йилдан эътиборан Бехбудий қуплаб саёхатларга чиқади. Миср, Истамбул, Қрим, Козон, Кавказнинг унлаб шағарларида бўлади. Туркистон халқларига маърифатни, жаҳон маданиятини тарғиб этиш ва ахён-ахёнда содир бўлаётган сиёсий чиқишларнинг сабабини билиш ниятида Козон ва Уфа шағарларига йул олади.

Дунёвий тарақиётни англаб етган Бехбудий Туркистонда ҳам янгиликни кенг жорий этиш, янги мактаблар ташкил этиш, халқнинг узлигини англаши ҳамда иқтисоди яхшиланиши учун нималар қилиш керақлиги ҳақида матбуотда чиқишлар қила бошлади. Унинг «Туркистон вилоятининг газети», «Таракий», «Хуршид», «Шухрат», «Тужжор», «Осиё», «Тугон», «Хугрият», «Нажот», «Ойна», «Самарканд», «Мехнатқашлар товуши», «Улур Туркистон» каби матбуот саҳифаларидаги юзлаб мақолаларида янги маориф, дунёвий фанларнинг фойдаси, қомил инсоннинг тарбияси, Туркистон фарзандларининг ёрқин истикболи, унинг қелажаги ва иқтисодий муаммолари ётади.

Бехбудийнинг Туркистон мактаб маорифчилигидаги хизматлари ГОЯТ катта. У улгадаги «усули жаид» мактабининг энг биринчи назариётчи ва амалиётчиларидан, умуман, жаидчилик ҳаракатининг эса тан олинган қарвонбошисидир.

1908 йилда очилган Ражабамин кишлоғида очилган янги усулдаги Абдулқодир Шакурӣ мактабини Самарқандга, уз ховлисига қучириб келди, унга моддий ва маънавий ёрдам қурсатди.

У Ўзбек ва тожик тилларида «Қитобул-афтол»—«Болалар учун қитоб», «Мухтасари тарихи ислом»—«Исломнинг қисқача тарихи», «Амалиёти ислом», «Мадҳали ҷуғрофияи умғонӣ», «Ақоли географиясига қириш», «Мухтасари ҷуғрофияи Руссий»—. «Россиянинг қисқача географияси» қабӣ асарларни яратган.

«Бехбудӣ нашриётӣ»ни ташкил этиб, унда Ўзбек тилида дарслиқлар, «Туркистон, Бухоро ва Хива харитаси»ни босиб чиқарди. Булар илк Ўзбек мактаблари учун тузилган дарслиқ ва қулланмалар сифатидагина эмас, тил-ёзув маданиятимиз тараккиётӣ нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга эди.

Самарқандда мақаллий аҳоли учун қутубхона ва қироатхона очишга бошчилик қилди.<sup>1</sup>

Дғаматургия соҳасида ҳам муваффақиятли ижод қилган Бехбудӣнинг 1913 йилда босилган «Қадарқуш» дғамаси унга жуда катта шуҳрат келтирди. Бу дғама қисқа вақт мобайнида Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон, Наманган, Қаттақўрғон ва бошқа шағарларда илк театр труппаларида оммавий суръатда сахналаштирилди. Бу соҳада ҳам Бехбудӣ қарвонбоши сифатида тарихга қирди.

Бехбудӣ 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойина» журналинӣ чиқарди. Газета дастлаб 2, сунг 4 бетлик бўлиб, қафтада 2 марта қикқани ва моддий танглиқ туфайли 45 сонидан кейин тухтагани маълум. «Ойина» улгадаги Ўзбек тилидаги қикқан биринчи журналдир. У халқ орасида анча машҳур бўлган. Бошида ҳафтада бир, 1914 йилдан эса ҳар 15 кунда қикқан.

1916 йилда Тошкентга келган шарқшунос академик А. Д.Самойлович дғаматургия соҳасидаги ютуқларни қуриб шундай ёзади:

«Туркистондаги янги адабиётнинг маркази Самарқанд бўлса қерак, ёш адибларнинг бош илҳомчиси сифатида эса на тожик, на турк, асли «хўжа» самарқандлик муфти Маҳмуд Бехбудӣни эътироф этиш қерак бўлади».

---

<sup>1</sup> Қосимов Б. Қарвонбоши. (М.Бехбудӣ ҳақида) // Ёшлиқ. 1990. № 1.

У жади́дизм го́яларини тарғиб қилиб чиққан бўлиб «Туркистон вилоятининг газети», «Тужжор», «Таракий», «Хуршид» «Самарканд» газеталари, «Шуро» ва «Ойина» журналларида босилган мақолалари, дарслик ва бошқа асарларида халқни илм-маърифатни эгаллашга чақирди, аёлларнинг илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилди, янги усулдаги мактаблар очишга, дунёвий фанларни урганишга ундади, табиат ходисаларини, Ернинг юмалоклиги, уз уқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши, ой ва кун тугилишини илмий нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Бунинг учун реакцион рухонийлар уни «дахрий» деб эълон қилиб, 1919 йили қатл этди.

Бехбудий Туркистон болаларига таълим-тарбия бериш зарурлигини уз дустларига бундай баён этган эди: «Уртоқларим Сиддикий, Айний, Фитрат, Курбий ва Ақобир маҳзум ва углонларим — Вадуд маҳзум ва Абдулқодир Шахурий. Сизларга васият қиламан... Туркистон болаларини илмсиз қуйманглар! Хар иш қилсангиз жам бўлиб қилингизлар! Ҳаммага озодлик йулини курсатинглар!»

Унинг фикрича, қар бир инсон «Арабий билмасак дин, русча билмасак дунё қулдан кетар», «Икки эмас турт тил лозим» деб илмнинг боши—тилни чуқур урганишга даъват этди. «Биз мусулмонларга алалхусус бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олимий диний; дигари олимий замоний; олимий диний; имом, хотиб, мударрис, кози, муфти бўлиб ҳалойикни диний ва ахлоқий, рухоний ишларини бошқарар, бу синфга киратургон талабалар аввало Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча укуб, сўнгра Мақа, Мадина, Миср ва Истамбулга бориб, умумий динияни хатм қилсалар керак ёки қомил мулло бўлсунлар.

Олимий замони бўлмок учун болаларни аввало мусулмони хат ва саводини чиқарув, зарурияти диния ва уз миллатимиз тилини биладурқондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларинга бермок керакдур, яъни гимназия ва шағар мактабларини ўқиб тамом қилгонлардан сунг, Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, докторлик, қонунчилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни уқитмок лозимдир. Доимо илм билан шугулланадиган инсон жохил бўлмайди. Бас, шундай экан, янги усул мактабларини қупайтириш ва ҳақиқий илмли инсонларни етказиш зарур» деб ҳисоблади Бехбудий. Ва у уз замонасининг қарама-қаршиликларига қарамай усули жади́дия мактабини моҳияти қандай ва уни қимда эканлигини қуйидагича баён этди:

«Усули жади́д деган қаердан чиқди:

Бу нечук. Масалан, ота-боболаримиз

усули қадим ила ўқув мулла бўлганлар.

Ва биз усули қадим ила ўқув бир  
нима билиб эдик. Усули жаид деган  
бир тарик бидъатдирки, якин фурсатда  
чиқмишдур. ...Усули жаид мактаблар  
дурус булса ривож берсунлар, нодуруст  
булса далил ила исбот қилсунлар:

Бундан кейин ҳам куп мактаблар очажакмиз», деб жамоат ахлига мурожаат қилди. Бехбудий ташкил этган мактаби учун ўқув режа ва дастурларни ишлаб чикди. Ўқув режасини амалга ошириш учун тахсилни икки боскичга ажратди:

Хар бир ўқув боскичи 4 йилдан иборат эди.

**Биринчи йил** (1-синф). 1-боскич мактабининг мазмуни:

Форсча, арабча алифбени ёзиш ва укишни ургатиш. Хисоб дарсидан кушиш ва айиришни. Болаларни зехни ва нутқини устириш учун огзаки хисоб, суҳбат усулидан фойдаланган.

Куръон сураларидан ёд олиш ҳамда намоз укиш ургатилар эди.

**Икинчи йил** (2-синф). «Хафтияк дарси», «Имон ва эътикод дарси» (Бу дарснинг мақсади ота-она ва Ватанига меҳрли ва соди. қилиб тарбиялашдир).

**Учинчи йил** (3-синф). Калому Шариф китоб — ислом ибодати дарси, тажвид қоидалари, адабиёти форсий ва туркий. Саъдийнинг «Насикатнома» асари асосида форсий ва туркий тили утилгани ҳисобидан тақсимлашни урганар эдилар.

**Туртинчи йили** (4-синф). Калому Шариф китобининг давоми ислом ибодати дарсининг давоми, форсий ва туркий адабиёт (назм ва наср ургатилар эди). Форсий ва туркий тил, ахлоқ ҳисоб (турт амални бажарган), тарих, ислом тарихи, жугрофия каби дарслар утиллар эди.

Мактабнинг бу боскичини битирган ўқувчилар форсий ва туркий тилда саводлари чиқиб, араб тилидан ҳам билимга эга бўлиб, Куръони Каримни тажвид асосида уқир эдилар. Бехбудийнинг фикрича, турт синфли «усули жаид»да уқиган толиб, ун сана эски мактабда уқиган толибдан пухта билимга эгадур.

I боскич мактабнинг 4- синфини битирган болалар II боскич мактабга қабул қилинар эди. Мактабнинг бу боскичи ўрта ҳисобланар эди.

II боскич мактаби:

**Биринчи йили** араб тили, жугрофия, шафакия (фалакиёт), форс тилидан туркийга таржима, тарих, ислом тарихи, Саъдийнинг «Гулистон»и, форс ва туркий тиллар уқитилар эди.

**Икинчи йили** араб тили, шифокия (медицина), тарих, ислом тарихи, ахлоқ дарси, форс, туркий тиллари, ҳисоб каби дарслар уқилар эди.

**Учинчи йил** — араб тили, ҳисоб, ислом муҳокамасига оид дарс, умумий тарих, рус тили (хат ва турли ҳужжатларни ёзишини машқ қилганлар). Туркий тилда иш юритиш коғозлар ҳам ургатилган.

**Туртинчи йили** — араб тили, рус тилида иш юритиш, таълим (педагогика), адабиёт, мактаб ва ҳаёт, табиат дарсларидан сабоқ олар эди.

Сакиз йиллик мактабни битирган саводли, ҳатто адабий мақолалар ёзиш қобилиятига эга бўлган исломшунос, юксак ахлоқий шогирдлар эдилар. Бу шогирдлар хоҳласа тижорат, мирзолик, муҳаррирлик ва усули жаҳид мактабида муаллимлик қилишга қодир эдилар.

Бехбудий Ўзбек ва тожик тилларида уз мактаби толиблари учун дарсликлар яратди.<sup>1</sup>

Дунёга танилган халқ илм воситаси ила тараккий қилади. Илмнинг заруғлигини у узининг «Болалар учун китоб» дарслигида асослаб берди. Бу дарслик форс ва Ўзбек тилларида ёзилган. Дарсликнинг асосий мазмуни иш юритиш тартиб-қоидаларига қаратилган. Бехбудийнинг фикрича:

«...Оврупо ила савдо қилатургон киши аввало ун сани замона илми уқимоғи лозим». Бу йулда бойларга ҳам мурожаатим шулким, бошқа миллатларнинг бойлари, фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар солдуруғлар, уларнинг уқимоғи учун пул тайин қилурлар». Бехбудий келажак авлод — Оврупа, Туркия ва бошқа хорижий давлатлар билан алоқа қилиш, улар ҳаётини урганиш, тижорат ишларида иш юритиш қонун-қоидаларини урганиши, зарур деб ҳисоблайди.

Дарсликда (5 бет) хат ёзмак шартлари берилади.

- Хатни қамсуз, сермазмун ёзмак;
- Мактабда ҳақорат, таъна, ҳазил, гуноҳга тааллуқ сузлар асло ёзилмаслиги;
- Хат бориб тегадургон одамни мулоқаза қилиб, они фаҳм ва билишига мувофиқ бўлмоғи лозим;

---

<sup>1</sup> АЛИЕВ А. Маҳмудхўжа Бехбудий.-Тошкент:-Ёзувчи. 1994 йил, 32-бет.

— Котиб хар муддаони ёзмокчи бўлганда ушал муддаони узи яхши тушуниб ёзиши керак;

— Газаб, хиралик ва ё нихоят хурсанд ва бехушлик вақтларда хат ёзмаслик, узини олдинги ҳолатига келганда ёзмоги керак.<sup>1</sup>

Бу дарсликда яна хусусий хатлар, расмий хатлар ҳақида ҳам маълумот берилади. Айниқса, ёзган хатларда ва ҳужжатларда тиниш белгиларидан тугри фойдаланиш зарурлигини курсатади.

Бехбудий уз замонасидаги мадрасалар аҳолини узининг 1907 йилда ёзган «Фарёди Туркистон» мақоласида шундай таърифлаган эди:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноақл мударрис сайланур, бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жохил кози сайланур». Бехбудий фикрини давом эттириб, бу мударрис, муфти ва козиларни саксон фоизи қариялардир. Улар ёшларга қандай билим ва тарбия бера оладилар, дейди.

Бехбудий «Падаркуш» дғамасида бойнинг уйдирма гапларига ишонган угли отасини улдирганини илмсизлик ва тарбиясизлик оқибатидан деб курсатади. Отаси улади, угли камалади, уйда ёлғиз қолган онага домла тасалли бериб айтади:

«Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йук. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб, жаҳолат ва нодонликдир, беъманилик ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Сизни беилмлиқ хонавайгон қилди. УГЛИНГИЗНИ беилмлилиқ Сибирга юборди. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, уқитмади. Охири балога учради, ёмон одамлар йулдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

*Номакул* угил ота-онанинг эрқалатишларидан талтайиб, бекорчилиқдан ёмон кишиларга қ.ушилиб, ёмон йулларга юриб, охир-оқибатда узининг ва қолган оила аъзолари умрини ҳазон қилади...

Зиёли: «Илм ва тарбиясиз болаларнинг оқибати шундадир. Агарда буларни отаси уқитсада эди, бу жиноят ва падаркушлиқ алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни буйла ичмасди, хун бегайри ҳақкин қилмас эди. Умри борича Сибирга бормас ва қиёматга, жаҳаннамга қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва оқиратда ила ал-адаб азоб ва меҳнатда қолмас эди. Ох, ҳақиқатда бойни улдирган ва бу йигитларни азоби азобийга гирифтор қилган беилмлиқдир. Бизларни хонавайгон, бачагирён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меvasи ва натижасидир.»

---

<sup>1</sup> Ўша асар.

Бехбудий ижодий фаолиятидаги бош масала Туркистонда маориф таравдиётидир. У «дунёда турмок учун дунёвий фан ва илм лозимдур!»—деган шиорга содик харакат қилди.

Мустамлакалик Туркистонни илмсизлик жаҳолатидан кутқариш учун эски мактабни ислох қилишни зарурлигини исботлаб, яъни усули жадидия мактабларини ташкил қилди. У бу мактаблари учун режа, дастур ва дарсликлар яратган олим эди. Олим ва педагоглар уни ижодини ўрганиб нихоятда улуглаган эдилар:

«Илгор фикрлар ва илмларнинг ёйилишида, усули жадин мактабларининг очилишга, халқнинг уйғонишида илк ташаббуслар билан чиққан сиймолардан бири Махмудхужа Бехбудийдир»— деган эди Иброҳим Еркин (Турк адиби).

## 2.2. ИСХОКХОН ИБРАТНИНГ ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРИ

Ўзбек педагогикаси тарихида сезиларли из қолдирган забардаст педагог олимлардан бири Исоқхон Иброт 1862 йилда Наманган яқинидаги Турақургон қишлоғида туғилган. Отаси Жунайдуллахужа билимли, миришқор борбон бўлиб, адабиётга хусусан, шеърятга ихлосмандлиги сабабли «Ходим» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Онаси — хурибиби уз даврининг уқимишли, оқила аёлларидан бири бўлган, қишлоқ кизларини саводин чиқарган ва узи кам шеърлар машқ қилган. Лутфий, Навоий, Жомий, Бедил, Машраб ва бошқа шоирларнинг асарларини уқиган. Ана шу оиладаги адабий муҳит Исоқхонда адабиётга кизиқиш уйғотган.

1870 йилда отаси вафот этиб, оиланинг ташвиши ёш Исоқхон билан онасининг зиммасига тушган. У беш йил маҳалла мактабига катнаб саводини чиқара олмаган. Бу ҳақида Исоқхон «Мезонул замон» номли асарида қуйидагиларни ёзган: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқиб, охириги саводим чикмай, кейин кизлар мактаби, уз ўйимизда волидаи мархумамда ўқиб савод чиқардим. Икки сана хуснихат машқ этдим».

Исоқхон ёшлигидан хуснихатдан хабардор бўлиб, буш вақтларини ана шу санъатни урганишга бағишлаган. Кейинчалик, Исоқхон Қукондаги мадрасада ўқиган, Муқимий билан дустона муносабатда бўлган. Мадрасада араб, форс тиллари билан бирга рус тилини ҳам ўрганган. Исоқхон 1886 йилда мадрасани битириб, уз қишлоғида мактаб очган ва унда, нисбатан илгор ҳисобланмиш усули савтиядан фойдаланган. Табиийки, мактаб қора гуруҳлар томонидан ёпилган ва Исоқхон асар ёзиш билан шугулланган. У «Лугати ситта ал сина», «Жамоъул хутут», «Девони Иброт», «Тарихий маданият», «Тошкент мусулмон мактаблари ҳақида» каби асарларини яратган. Исоқхон истеъдодли билимдон шахс эди. У жуда қўп тилларни муҳаммал билар эди. Бу борада Иброҳим Давгон қуйидагиларни ёзган: «Қози Тура жаноблари арабча, туркча, форсча, ҳиндча лисонни билиб, (Яна русча, французча, арманча ва бошқа хатлар ёзмада моҳирдурлар» У 1886 ва 1907 йилда янги усулдаги мактаб ташкил этди. 1914 йили Турақургонда янги мактаб очади, уни «Ўқитувчи» номи билан атади. 1916 йили бу мактаб ёпилди.

1918 йили яна мактаб очиб барчани маърифатли бўлишга хизмат К.ИЛДИ. Сермах, сул шоир, ёзувчи, мусикашунос педагог Исоқхон Иброт 1937 йили 75 ёшида вафот этди.

XIX асрнинг охирилари ва XX аср бошларига келиб реакцион гуруҳлар қаршилигига қагамай янги усул, рус-тузем мактаблари ва рус тилини урганишга кизикувчилар сони бирмунча ортди. Бу мактабларда дунёвий фанлар ва она тили билан бир қаторда рус тили

х.ам ук.итилар эди. Исохон Ибрат рус тили билан бирга унга якин шарк гарб тилларини анча мухаммал билган. У олти тилдаги арабча, форсча, хиндча сартча (Ўзбекча) ва русча сузларни уз ичига олган «Лугати ситта ал-сина» номли мухаммал лугат китобини яратди. Исохон Ибратнинг мазхур асари «Лугати ситта ал-сина» (лугатли китоб) бир неча йиллик саргузаштлардан сунг 1901 йили Тошкентдаги В. И. Ильин босмахонасида нашрдан чикди. Исохон бу асарини яратишда анча вақт илмий иш олиб борди, чет эллардан материал туплади. Асар кичкина мукаддима билан бошланади.

Асар ики кисмдан иборат булиб, биринчи кисмида феълларнинг ноаник ва келаси замон шакллари берилган.

Асарнинг икинчи кисми 37 боскичдан иборат булиб, унда феълларнинг бошка шакллари, отлар, кишилиқ олмошлари, кун, ой номлари, одам аъзолари, хайвонлар, паррандалар, озик-овкат ва бошка буюмларнинг номлари берилган.

Мингдан ортик куп кулланиладиган сузларни уз ичига олган Исохон Ибратнинг бу асари куп мактабларда фойдаланиб келинди. Исохон Ибрат инсон камолотида илм урнини алохида таъкидлади: «Мадрасалар гарчи илм-маърифат макони булсада, унинг мазмуни бечораларни билим олишга каратмаган эди». Ибрат халк фарзандларини ҳам дунёвий билимлардан бахгаманд килишга чорлайди:

Укингиз илми хикмат сизга бу иш катта ибратдур. Агар илм урганурсиз барча ишда сизга иусратдур. Агар илм улмаса, нодон умри барча кулфатдадур. ...Маданиятни топадургон ва юргузадургон асбоби илм экан, илм булса мактаб бирла булур. Мактаб булмаса оламня вахшият тўтиб, ҳамма хароб булур иш кулдан кетар. Энди лозим булдики, маданият илм билан, илм эса мактаб билан булур... Мактаб булмаса бу оламда маданият жорий бўлмайдур. Исохон Ибрат илм, маърифат маскани бўлган «Мадраса» хақида ва мактаб хақидаги фикрларини Мулло Хусанхужа домланинг уз мактабини ислок килиш хақидаги маколasiда куйидагича баён этган эди:

«Мулло Хусанхужа эшон угли ушбу 1907 йилнинг 1 сентябридан бошлаб биз сартия болаларига уктирадиган усули қадимиямизни усули тарифа мактабида мактаб болаларининг тез фурсатда саводлари чикиб, куп фойдалар хосил булур экан, сабаб шулки, бешинчи жамоа бирла тамом булур экан. Биринчи жамоа «Хафтияки шариф», икинчи жамоа «Каломи шариф», учинчи жамоа «Чор китоб» билан «Фузулий ёки Навоий». Туртинчи жамоа «Илми фаройиз» укуб тамом килиб, муддати ики ёйинки уч йил микёсида мадрасаларда укимокни хохлаганлари мадрасаларга чикиб укимокга кодир булур эканлар. ...Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтақ, камчи йук. бахонасида беш ун саналар осмонга каратиб, «алиф, базавар, бе безазор» деб шовкин

қилдириб-қилдириб бир харф ҳам уқу-ёзув билдирмайнга... умрларини барбод қилиб ётмоқга таквоятгина бўладур.»<sup>1</sup>

Исҳоқхон Иброт 1886 ва 1907 йили қишлоқ болалари учун мактаб очади. Мактаб бепул, янги товуш усулига асосланган эди. Мактаб дарслик ва қулланмалар билан таъминланган эди. Бу мактабда Исҳоқхон Иброт дарслик ва қулланма сифатида узининг «Лугати ситта ал-сина», «Санъати Иброт қалами», «Мирражаб Бандий» асарларида ҳамда С. М. Гаменицкийнинг уқ қисмдан иброт «Книга для чтения» (уқиш қитоби), Саидрасул Азизийнинг «Устоди аввал», Али Асар ибн Байгамали Халинининг «Таълимус соний» қаби дарсликларидан фойдаланадилар.

Чор ҳукумати Марказий Осиёда рус-тузем мактаби толибларини кенгайтиришга катта эътибор берди. 1902 йилда Турафургон қишлоғида қам мактаб очилди. Маҳаллий халқ қофирлар мактаби деб фарзандларини бу мактабга юбормадилар.

Исҳоқхон узининг педагогик фаолиятида хат-савод чиқиш жараёнида хуснихатга алоҳида эътибор берди. У буни узининг «Санъати Иброт, қалами Иброт» номли шеърларида асослаб берган эди. Узининг «Булубдур» радифи шеърида баъзи мадрасалардаги ҳолатни шундай ифодалаган эди: Мадрасалар ичинда қуб фитна бирла шуриш (фитна) Дар қунда ун хил уруш, оқ. салла нон булубдур. Қассобу қуйфурушлар, жангу жадал урушлар... Эллиқбоши деганлар, уй бошидан еганлар. Уз мансабига мағрур гуёки хон булубдур.

Бу билан у тенгсизлик ва адолатсизликни қоралайди. Иброт маърифат ва маданият нўрини сочувчи муаллимлик касбига катта адамиёт берди. Муаллимлик касбини улуглаб унда қуйидаги фазилатлар мужассам бўлиши зарур деб ҳисоблади: илм-маърифат сирларни ургатувчи билимдон, болаларнинг меҳрибон нажотмустақил, зиё таркатувчи, юқсак ахлоқли бўлиши. У муаллим— устозга аталган шеърида қуйидагиларни ёзади: ...

*Жохилни(нг) қузларини очди илм  
йулида.  
Қулига берди илм чирогин, пул курсатди  
муаллим...*

Исҳоқхон Ибротнинг ижоди фан, маданият ва маориф таракқиёти тарихида улкан аҳамият қасб ётмоқда.

---

<sup>1</sup> Долимов У. Исоқхон иброт. Т. Шарқ, 1994.

Маърифатпарвар шоир-педагогнинг ижодини ҳисобга олиб Туракурғондаги 44-ўрта мактабни унинг номи билан аташга қарор килинди. Исоҳқон Иброт асарлари қайтадан нашр этилмоқда.

### 2.3. ҚОРИ-НИЁЗИЙНИНГ МАЪРИФИЙ КАРАШЛАРИ

Академик Қори-Ниёзий 1897 йил 2 сентябрда Хужанд шаҳрида дунёга келган. Болалик йиллари 1909 йилгача шу шағарда, сўнгра Фарғонада ўтган. Унинг отаси уқимишли киши бўлиб мадрасада Қорилика уқиган. У ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор берган ва доимо: «Кейма ўғлим! Одоб ва қамтарликни унутма!» деб уқтирган. Қори-Ниёзий эски мактабда таълим олган. У ўз устидан тинимсиз, муваққил ишлар, ижодий фаолиятини тобора кенгайтирарди. Ўз сўзи билан айтганда «муваққил ишлаш изланишдан иборат эди. Шунинг учун йсам баъзи масалалар устидан гоҳо ҳар тарафлама ўйлаб юришга тўғри келади». У ўрта мактаб дастурини муваққил урганишга киришган ва бунга муваффақ бўлган.

Қори-Ниёзий 1920 йилда ёш авлод учун «Табиатдан бир қисмча» дарслигини ёзди, уни ўзи таҳрир қилди, ҳаётларни ҳам тўлади ва тарқатди.

Ўша пайтда Қўқонда «Дорилмуаллим» деб аталган таълим-тарбия хўси, ва бир интернат ҳам бор эди. Қори Ниёзий ўларнинг ҳаммасини қўшиб «Фарғона мўдўфат билим юрти»ни ташкил қилди. 1924 йили унда биринчи битириш маросими ўт-қазилди. Қори-Ниёзийдан таълим-тарбия олган машхўр 13 нафар қалдиригўч ўқирма қилинди. Қори-Ниёзий ўларга аниқ фанлардан қўқур билим берган. Қўқон таълим-тарбия билим юрти Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигининг 1925 йил 14 мартдаги қарори билан «Намунали техникум» деб аталди.<sup>1</sup>

Қори-Ниёзий 32 ёшида ики дорилфўнўни битирди, ўларнинг бири «Хаёт», икинчиси «Илм» дорилфўнўни эди. Унинг ижодий фаолияти мўтахассислар тайёрлашга қаратилган эди. Ўзининг серқирра ижоди билан жахўн фани ва маданиятини ривожлантиришга салмоқли хисса қўшган машхўр олим, мўтафакир Қори-Ниёзий Ўзбек мактабини ташкил этиш ва ундаги таълим-тарбияни яхшилашда, ўқитўвчи кадрлар этиштиришда жўнбўзлик қўрсатди. Ўзбекистон мактабларининг ташкилотчиларидан бири сифатида хизмат қилди, республикада халқ маорифининг ривожланиши тарихидан ажўйиб илмий таҳрират ишларини амалга оширди, мўхим тарихий аҳамиятга молик қатор асарлар яратди. «5хаёт мактаби», қабии мўқим дарслиқлар ёзди. Мазхўр асарларида Марқазий Осиёда, шу жўмладан, Ўзбекистон Республикасида маданиятнинг

<sup>1</sup> Қаранг: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси.

ривожланишини ҳамда унинг таркибий қисми бўлмиш халқ. маорифи тарихини илмий ва назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиб берди.

Мадрасалар ҳам эски мактаблар сингари ўқув режаси ва дастурларига эга бўлмагани учун уларда аниқ, белгилангай таълим муддати бўлмас, натижада талабалар вақтдан ютказар эди. Лекин, Қори-Ниёзий мадрасалардаги таълимнинг мазмуни нималардан иборат бўлганини, уларда ўқитилган китобларнинг турларини ҳам таърифлаган. Масалан, «Ақоид» дарслигида борлиқ ҳудуд ва охираат масалалари, «хикматулайн» (метафизика)да Мулла Жалолиддин ақидалари, «Мухтасари виқоя»да шариат қонунлари, «Фидк.и Кандоний»да савоб, фарз, суннат, макруҳ ва гуноҳ ишлар ифодаланганини баён қилган.

Қори- Ниёзий 1917 йилги тунтаришга қадар Туркистон улқасидаги халқ маорифи тарихини ушадврдаги ижтимоий тузумнинг самараси ва маданиятининг ажралмас таркибий қисми сифатида талқин этган. Ўзбекистон Республикаси мактаблари ривожланишининг тарихий ролини кенг ва чуқур маънода ёритган.

Ўзбекистонда умумий мажбурий бошланғич таълимни амалга оширишда республикадаги барча жамоатчилик ҳамда умумий таълим қумиталари иштирок этган. «Умумий таълимни жорий қилиш соҳасидаги жуда катта вазифалар яна шунинг учун кам тез фурсатда бажарилдики,—деб ёзган эди Ниёзий,— республикадаги бутун жамоатчиликнинг диққат-эътибори ва қучи бу вазифани бажаришга қаратилди, умумий таълимга ёрдам қомитети тузилди, бу қомитетларнинг иши натижасида мактаблар сони кескин даражада қупайди».

Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш иши уз самарасини бера бошлади: 1928—29 ва 1930—31 ўқув йилларида қиска муддатли хурсларни (катта ёшдагиларни билим савияларини янада оши-риш) 23 минг киши тугатди. «Саводсизликни битириаг» мактаблардаги ўқитувчиларнинг тахминан 40 фоизини ана шу хурсларда тайёрланган ўқитувчилар ташқил қилган.

Олий, махсус ўқув юртларининг ўқувчилари ва ўқитувчилари ҳам маърифий ишларга жалб этилди, улардан унумли фойдаланилди. Қори-Ниёзий янги очилган мактабларга методик ёрдам қурсатиш ишига ҳам муносиб хисса қушган.

Қори-Ниёзий 1979 йили вафот этди.

Қори-Ниёзийнинг таълим-тарбия масалаларига доир таълимоти дастлаб унинг «Даёт мактаби» номли асарида баён қилинган эди. Шу асардан айрим парчалар қелтигамиз: «XIX асрнинг 80- йилларида Туркистонда чор ҳуқуматининг фармониға қура, рус-тузем мактаблари очилди. Бу мактабларнинг, айниқса улардаги ўқитувчиларнинг моддий ахволи жуда огир эди... Уш шаҳридаги рус-тузем мактабининг ўқитувчиси В.

Орлов (1906) ёзган маколasiда бундай деган эди: «Заррача инсофи бўлган хар бир хужайин ҳам шуни жуда яхши биладики, хатто хайвонни ҳам тук бўлгандагина ишлатиш мумкин. Лекин факат сизлар, жаноб амалдорлар бу хакикатни эътиборга олишни хохламайсизлар ёки била олмайсизлар қандай уят ва шармандаликини, сизларнинг минглаб оладиган маошларингиз, хурланган, гариб ва оч ўқитувчи хисобидадир». «Бу мактабларнинг вазифаси таржимонлар тайёрлаш бўлган... Шу сабабли булса керак бойларни болалари жуда кам булар эди, чунки улар болаларининг таржимон булиб ишлашини узларига муносиб хурмас эдилар. Хатто, булардан айримлари эса купинча мактабни битирмай чикиб кетар эдилар, чунки бойлар одатда болаларга «конвертга адрес ёзишни ургансанг, булади» деб уларни мактабдан олиб савдо ишларига куяр эдилар»

Табиий, рус-тузем мактабларидаги укитиш иши турли жойларда турлича булиб, унинг сифати асосан ўқитувчиларнинг савия ва малакасига борлик булса керак. Бу мактабда рус тили, бутун сонлар билан турт амал доирасида арифметикадан, тарихдан, географиядан (асосан Россия географиясидан) ва табиийётдан бошлангич маълумот берилар эди, шу билан бирга «махаллий (Ўзбекча) савод» ва ислом динининг асослари кам укидилар эди.

«Рус-тузем мактаблари учун махсус тузилган дарсликларда» «Укиш китоблари»да табиат, одамлар, хайвонлар ва кушлар хаётидан энг оддий бошлангич маълумотлар келтириллар ҳамда рус адабиёти намояндалари — Пушкин, Лермонтов, Крылов ва бошқаларнинг шеър ва хикояларидан намуналар киритилган буларди. С. Гаменицкий тузган ва 1898—1899 йилларда нашр этилган биринчи, икинчи ва учинчи «Укиш китоблари» методика ва мундарижа жихатидан энг тузук дарсликлар деб хисобланар эди.

Масалан, «Учинчи укиш китоби» турт булимдан иборат булиб, биринчи булимида: Ушинскийнинг «Болалар дунёси»дан олинган «Шамол билан куёш», Л. Толстойнинг «Зийрак дехон» хақидаги хикояси, Крыловнинг «Мехнатсевар айик, Демьяннинг «Балик шурваси», «Эшак ва булбул», «карра билан тулки», «Гришканинг камзули» масаллари, Пушкиннинг «Балик ва баликчи эртаги» ва бояшчалар бор эди.

Иккинчи булимида Россия тарихига багишланган маълумотлар...

Учинчи булимида Россия ва Оврупа кисми, Сибир ва Турхистон хақида географик маълумотлар.

Туртинчи булими «табиатдан оддий маълумотлар»... бор Қори-Ниёзий ўқитувчилик фаолияти хақида, жумладан, куйидагиларни ёзган: «Еш авлодни тарбиялаш фахрли ва олижаноб вазифа булиши билан бирга, ГОЯТ даражада мураккаб ва масъулиятлидир. Бу вазифани муваффакиятли бажариш учун ўқитувчи аввало уз ишининг шайдоси, ташаббусмустакил булиши керак. Шунинг учун ўқитувчиликнинг «сабаби

овкат» учун расман «касб» килиб олиш— жуда хавфли булиб, хатто, ёш авлоднинг тарбиясига зарарлидир.

Айникса, ўқитувчи қандай маълумотга, қандай заковатга эга булмасин, у узининг савиясини, педагогик санъатини ривожлантириш учун тинмай ишлаши керак.

Кори-Ниёзийнинг ахлоқий, жисмоний тарбияга, меҳнат тарбиясига доир гоёлари, уткир фикр-мулоҳазалари ва чиқарган аниқ хулосалари унинг рисоаларида баён килинган. У, масалан, «Ақл-идроқа суяниб», «Орзу ва савия», «хар бир ёмонликда бир яхшилик бор», «Табиатдан бир парча», «Ҳам юрак, кам ақл-идроқ амрича», «Хушомад ва хурмат», «Фан ва онг», «Бахт ва меҳнат», «Гаразсиз содик дуст» ва бошқа асарларида баркамол инсонларни вояга етказиш масалаларини тахушл қилган. Олим фаннинг афзалликларини ва инсон ҳаёти учун заруглигини қуйидагича таърифлайди: «Фан минглаб, ун минглаб, хатто юз минглаб йиллар мобайнида заргама-зарра, томчилаб вужудга келган ва халқ хизматиға қаратилгандир. Фанни эгаллаган инсоннинг онги ва виждони поклиги, тили ва ди-лининг бирлиги унинг маънавий шахс эканлигидан далолат беради.

Ҳақиқий фаннинг узи ёркин ахлоқнинг намунасидир. Фан борасидаги таълимотни билатуриб унга хиёнат қилиш ахлоқсизликдир. Бунинг учун аввало адолатсиз булиш лозимдир. Адолатлилиқ — ахлоқий фазилат ва юксак онгни талаб этади. Баркамол инсоннинг энг муҳим белгиси ахлоқийликдир».

Олимнинг фикрича, ахлоқийлик онг ва виждон замирида шаклланади. Юксак ахлоққа эга булиш инсонга бахт келтиради. Бахт ва унинг мокиятини тушуниш кишининг онгига, виждонига ва маънавий савиясига борлиқдир.

Умуман, Ўзбекистонда мактаб ва маориф ишларини йулга қ.уйишда фаол қ.атнашган ва бунга узининг жуда катта хиссасини қушган, академиклик даражасигача эришган файласуф, фалакиётшунос, математик ва ахлоқшунос олим Қори-Ниёзийнинг мероси Республикамизда илм-фан, таълим-тарбияни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият қасб этади.

## **2.4. АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ МАЪРИФИЙ-ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРИ**

Абдулла Авлоний 1878 йили Тошкентда хунарманд оиласида тугилган. Авлоний бошлангич таълимини Укчидаги мактабда олғач, Шайхонтохурдаги Абдулмалиқбой

мадрасасида тахсил курган. Авлоний буш вақдларида Навоий, Ғузулий, Саъди Шерозийларнинг асарларини севиб уқиган. Шеърлар ҳам ёзган.

1904 йилдан бошлаб Авлонийнинг ижодий фаолиятида кескин узгаришлар содир бўлган. У Миробод маҳалласида янги усул мактаби очган. Унда уқиган талабалар товуш методидан фойдаланишар ва 6 ойдан сунг, саводлари чикиб имтихон топширар эдилар.

Авлоний ижодининг бош масаласи баркамол инсонни тарбиялашдан иборат бўлган. Ана шундай инсон ҳақидаги гоёларни унинг факат дарсликларида эмас, балки бутун ижодида, айниқса, «Садоний Туркистон» газетасида эълон қилинган «Иззатли инсонлар», «Ралат», «Дикатман», «Уз маишатимиздан», «Истикболдан орзуларим», «Жаҳолат», «Сафохат балоси» каби мақолаларида яққол акс этган.<sup>1</sup>

1908 йилда Авлонийнинг мактаби ёпиб қуйилди. Бунинг сабабини Авлоний қуйидагича изоҳлайди: «Мактабимда ер, одалар, тортошлар, дарс, осмон ҳақида суқбатлар утказмоқа ҳаракат қилганимни Миробод маҳалласининг айрим жоҳил кишилари билишйб, мени кофир булдинг, деб мактабни ёпдилар» Авлоний 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очган. Бу мактабнинг ўқувчиларини янғича таълим мазмуни асосида уқитишни зарур деб ҳисоблаган.

Авлоний уз мактабидаги ўқувчилар учун товуш методикасига асосланган дарсликлар ездди. Унинг 1912 йилда «Биринчй муаллим» (алифбо), «Икинчи муаллим» (Алифбодан сунг уқимақ учун) 1913 йили «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» (юқори синф ўқувчилари учун дарслик), «Мактаб гулистони дарслиги» асарлари Туркистон мактаблари учун зарурий қулланма булиб хизмат қилди.

Бу борада: «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналарими илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машхур муаллимлари дарс жадавалига киритуб, майдони таълима қуйдилар. Булардан бошқа, уз қаламим ила майдони матбуотда жилвагар уран «Биринчй муаллим», «Икинчи муаллим», «Адабиёт Туркий гулистон» номли асарларим. мактабларда уқилмоқда. Миллат болалари баним бу асарларимдан истифода қилмоқда экан, баним бу ҳусусдаги ғайрат ва жасоратим даҳо зиёда улмоға бошладим».

Абдулла Авлонийнинг «Мактаб жуғрофияси», «Хисоб масалалари», «Учинчи муаллим» каби босилмай қолган дарсликлари узи ва янги усул мактабларида қенг фойдаланилди. 1933 йили 7-синф ўқувчилари учун адабиёт мажмуаси тузиб нашр эттирди.

---

<sup>1</sup> Миллий давлатчиликни тиклаш ва озодлик учун қураш. Жаҳидчилик ҳаракати // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи қитоб. Туркистон қор Россияси мустамлақчилиги даврида. Т. Шарқ, 2000. 342-412-бетлар

Абдулла Авлоний 1921 йилдан бошлаб маориф соҳасига утади: дастлаб улка билим юртида, 1923 йилда хотин-кизлар билим юртида мудир, 1924 йилда қарбий мактабда ўқитувчи, 1925—30 йилларда Марказий Осиё давлат университетида дарс беради.

Абдулла Авлоний шоир сифатида ҳам танилган эди. Авлонийнинг «Иштирокиюн» газетасида эълон қилинган асарлари: «Гузал баҳор», «Ишчиларга тортик», «Жамиятларга аралашмаган дангаса тилидан», «Мактаб марши» қабилар саналарди.

Авлоний 1913 йилдан бошлаб театрчилик ишлари билан шугулланган ва биринчи «Туркистон» театр труппасини тузган. Труппа 1914—1915 йилларда Туркистон улкасининг турли жойларида Авлонийнинг «Ики севги», «Биз ва сиз», «Португалия ипкилоби», «Бадбахт келин» сингари пьесаларини намойиш қилган.

Авлоний 1943 йилда вафот этган. У халқимиз учун қилган бекиёс хизматлари билан, яратган асарлари билан узининг номини абадийлаштирган.

Абдулла Авлоний ижодий фаолияти қуп қиррали бўлиб, унинг фалсафий-ижтимоий дунёқарашида миллат истиклоли, халқ, гами, келажакдаги маънавий ҳаёт алоқиди ўрин эгаллайди. Абдулла Авлоний узининг «Мактаб марши» шеърида янги усул мактаблари афзаллигини қуйлайди:

*Яшасун мактаб, биз ҳам яшайлук,*

*Биз ҳам яшайлук, яшасун мактаб!*

Абдулла Авлоний ташкил этган мактаб Ўзбек миллатига хос янги усул эди. Туркистонда бир қатор маърифатпарвар, жаҳид ҳаракатининг фаоллари: Саидрасул Азизий, Мунаввар Мустақил, Аб-Дуқодир Шахурий, Саидақмад Сиддиций, Исоқхон Иброт, Хоки Муин Шукрулло, Ҳамза ва Раҳматуллаевлар янги усул мактабларини Туристон бўйлаб очдилар. Бу мактаблар эркин ва инсонпарварлик асосида тузилганлиги, дунёвий илмларни болаларга ургатиш, таълим мазмунини миллийлаштириб, товуш методидан кенг фойдаланилганлиги билан эски мактаблардан ажралиб турарди. Мактабларда таълим-тарбия бирлигига алоҳида эътибор берилди. Янги мактаблар учун жуда қуп алифбо дарсликлари ёзилди. қожи Муви Шукрулло узининг «Туркистонда алифбо тарихи» рисолаида булар сонини 25 та деб таҳлил қилган эди. У алифболар руйхатини туғанда биринчи ўринга Саидрасул Азизийнинг «Устода аввал» дарслигини, сунг Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» алифбосини қуйган эди.

Абдулла Авлоний уз дарсликларида, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган, ҳамда бошқа халқлар ижодидан намуна олиб, уни таржима қилиб дарсликларига

киритган. Авлоний «Муаллими аввал» алифбосини талабларга мослаштирган эди: «оддийдан муракабга муаллиф сузи билан айтганда, «тадрижий суръатда тартиб этилди», яъни харфлар алфавит тартибида берилди, кейин кайси ўринда қандай ёзилишига қараб кичик-кичик мисоллар келтирилган. Бош ва охири харфларнинг ёзилиши ва талаффузи ҳақида маълумот берилиб кейин уқишга угилади. «Биринчи муаллим» алифбосидаги «Мактаб», «Ямонлаш—жазоми?», «Бахтли ва бахтсиз бола», «Каноат», «Зар кадрили заргар билур», «Яхшилик ериа колмас», «Тугрилик», «Иттифок» каби ҳикоя ва шеърлар охирида тарбиявий ҳулосаси берилган. Масалан, «Яхшилик ерда колмас» ҳикоясини қуйидагича якунлайди:

*Яхшилик килсанг булур жонинг омон,  
Яхшиликдан ҳеч киши килмас зиён,  
Яхши суз билан илон индан чиқар,  
Суз ёмон булса, пичок чиндан чиқар.*

Авлоний бошлангич таълим мазмунини миллатнинг истикболига қараб белгилаган. Унда инсонни миллий гурўрини ифодаладиган, халқ яратган суз санъатидаги дурдоналар уз аксини топган, инсон калбига зиё бағишладиган аждодларимизнинг мероси асосий ўрин олган. Шунингдек, у буюк сиймоларнинг ва узининг асарларидан кенг фойдаланган. Унинг бошлангич мактаб учун ёзилган дарсликларида мазмун нозик нафосат пардаси билан уралган. Масалан, Сайидрасул Азизийнинг «Устои аввал» дарслигидаги «ёлгончи» ҳикоясининг асосий ғояси Авлонийнинг «Биринчи муаллим» дарслигида ёлгон гапиришни ёмонлигини қуйидагича кизикарли қилиб берилган:

- Дунёда энг хор киши кимдур?
- Ёлгончи кишидур.
- Хар кимга нима лозим?
- Рост сузлик ва хушфеъллик.

Авлонийнинг «Ёлгончи чупон» шеъридаги «Тугри суз куқарар балолардин, доғи хижрон ва можаролардин» мисраси халқ Азизийнинг ғоясига ҳамохангдир. Бундай ухшашликлар Авлонийнинг «Биринчи муаллим» дарслигида куп учрайди. Умуман, унинг дарсликларида халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган, буюк халқ педагогикасига асосланган ва замон руҳига, бошлангич синф ўқувчиларига мослаштирилган «Таксим», «Икки девона», «Очқузлик», «Ақлли богбон» каби ҳикоялар, эртақлар, шеърӣ ривоят ва бошқалар киритилган. У яратган икинчи дарслиги «Алифбодан сунг укутмак учун ёзилган» ахлоқӣ ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган эди. Ҳикоялар танлаш ва

баёнида Абдулла Авлоний куйидаги усуллардан фойдаланган: хикояларнинг ҳаётийлиги, кизикарлилиги, соддалиги, унинг уз сузи билан айтганда, «Энг осон усул ила», «Очук тил ва осон таркиб ила» яратилган. Бу дарсликни ёзишда халқ оғзаки ижодидан, Шарк шеърлатидан мутафакир ва маърифат-парвар шоирларнинг асарларидан фойдаланди. Дарсликда «Ғайрат килиб укин», «Сахийлик», «Бахиллик», «Нафси бузук хайитда улар», «Ақлли карра», «Хасад балоси», «Ақлли бола», «ЁЛГОН дуст» каби хикоя шеърлар берилган. Абдулла Авлоний ижодий ва педагогик фаолиятида тарбиянинг етакчи урнига алоҳида эътибор берди:

«Тарбия «педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия улдўриндин шул хусусда бир оз суз суйлаймиз. Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия килмак танини пок тутмак ёш вақтидан маслақини тузатмок, яхши хулқларни ургатмак, ёмон хулқлардан сақлаб усмакдур.

Тарбия килгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво килгони каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл марказига «яхши хулқ» деган давони ичидан» «поклик» деган давони устидан беруб, катта килмок лозимдур.

... «Бешиқдан то кабрғача илм изла» деймишлар. Бу Хадиси Шарифнинг маъноси биздаарга далилдур ҳакимлардан бири: «*Хар* бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига борлиқдур, демиш. Уз болаларини яхшилаб тарбия килмак оталарга фарзи айн, уз миллатининг етим қолган болаларини тарбия килмок. фарзи қифоядир»<sup>1</sup>

Авлоний тарбияни куйидаги қисмларга бўлган эди: фикр тарбияси, бадан тарбияси, ахлоқ тарбияси ва интизом тарбияси.

Абдулла Авлоний узининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида барқамол инсоннинг ахлоқий тарбиясига алоҳида эътибор берди.

Ахлоқ «Инсонни яхшилика чакирувчи, ёмонлиқдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар билан баён қиладурган китобни ахлоқ дейдилар. Ахлоқ илмини укуб, ер юзида. нима иш килмок учун юрганини билур. Киши узидан хабардор булмаса, Илми, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг Қадрини, қимматини билмас»

Абдулла Авлоний ахлоқий фазилатларни икки турга бўлган эди: яхшн хулқлар: «меҳр-шафқат, муҳаббат, садокат, хайрихоҳлик, олижаноблик, ифқат, ҳаё, дустлик,

---

<sup>1</sup> Алимова Д.А. жади́дчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жади́длар тафаккури // жади́дчилик: ислоҳот, янгилаиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. Т. Университет, 1999

меҳрибонлик, каноатли, сахийлик. ЁМОН хулқлар: газаб, бузуклик, саховат, ялқовлик, хасислик, таъмагирлик кабилардир.

Абдулла Авлоний ахлоқий тарбиянинг бош масаласи инсонк нинг Ватанга мухаббатидир деб ҳисоблади ва ҳар бир ёш калбни Ватанида яшашга, унинг бахтидан қувонишга, шодлигига шерик бўлишга ургатмок ва уни эътиқодига айлантирмок лозимлигини таъкидлади.

Ватанни севган халқ тилини ардоқлайди, чунки «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини курсатадургон ҳаёт қузғуси—тил ва адабиётидир», деб миллий тил ва адабиётни урганишга алоҳида эътибор берди.

«Суз инсоннинг даража ва қамолини, илм ва фазлини улчаб курсатадургон тарозудур» деб ёзади.

Абдулла Авлоний ҷақимчилик, гийбат, ҳасад, мунофиқлик, ёлгончилик, иқиюзламачилик ҳақида алоҳида тухталиб изох берган эди. У гийбатчи ва ҷақимчиликнинг бузукбошига ухшатади. Бузукбоши дарахт илдизини кемириб қуритгани қаби ҷақимчи ва гийбатчилар ҳам қишилар ўртасидаги меҳр-мухаббат дарахтини емирадилар. Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асарининг «Тарбиянинг замони» бўлимида тарбияни дастлаб уйда, сўнгра мактаб-мадрасада олишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

А. Авлонийнинг ижодида оила, никоҳ, фарзанд тарбияси, ота-онанинг бурчи ва вазифалари алоқида ўрин эгаллайди. «Оила мунозараси» шеърисида ота-она баҳси берилади. Бунда қиз болаларии қам илм, маърифат билан баҳғамаид қилиш ГОЯСИ илғари сурилади.

Абдулла Авлоний болаларнинг ақлий таълимига ҳам алоҳида эътибор беради: фикрлаш иқтидорини эгаллаш олижаноб гоёлар томон интилишдир, деган эди. Абдулла Авлоний болалар фикрининг «қуввати, зийнати, қенглиги» йуқ ҷихатдан муаллимларни «диедатларига суянган, виждонларига юқланган» вазифадир, дейди. Абдулла Авлоний ақлий тарбиянинг моҳияти ва мазмуни қенглигини ҳисобга олиб унинг қирраларини қуйидагича тасвирлаган эди:

«Ақл яла иш тутиш — матонат, саъи ғайрат, ризоят:

Поқизалиқ — назокат, сабр-қаноат, интизом, виждонли бўлиш.

Туплаган билимларини бировларга ургатиш, ҳайрихоҳли сахийликдир. Ақл — илм ва тарбияга суянади. Халқимиз айтқанидек: ҳар нарса қупайса арзон бўлур, ақл эса илм соҳаси қанча қупайса, шунча қимматбаҳо бўлур.

Абдулла Авлоний айтганидек, илм олиш соғломликни талаб этади. «Баданнинг саломат ва қувватли булмори инсонга энг керакли нарсадур, чунки укимок урганмок ва ургатмок учун инсонга кучлик, соғлом вужуд лозимдур».

Биз А. Авлонийни меросини қандай урганишимиз керак? Аввало, қар бир миллат вакили узи мустақил равишда А. Авлоний ижодини урганиши лозим.

Дарсликларда берилган материаллар мазмунини бойитиш мақсадида Авлонийнинг шеър, ҳикояларидан ижодий фойдаланиш керак.

«Аждодларимиз меросига ихлос» туркумидаги «Чулпон» нашриёти чиқараётган «Боболардан болаларга» китобчаларини ўрганиб болаларни уқиш ва ёд олишга руҳлантириш. А. Авлоний ижодига баритлаб суқбат, уткир зехнлилар мушоираси, шеър-хонлик хуриги ташкил қилиш талабга мувофиқдир.

А. Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари ҳар бир хонадонга кут-барақа келтирувчи, инсонларни яхши йулга бошловчи асар бўлганлиги сабабли, биз зиёлилар уни тартибли равишда ташвиқот қилишимиз зарур (мактаб ота-оналар мажлисида, маҳалла-қуйда, радио, телевидение орқали).

Абдулла Авлоний шухрат ва юксақлика машаққатли меҳнати, эътиқоди орқали эришди. Оқибатда аждодларга жуда катта меросини барҳаёт қолдирди.

## **2.5. САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ**

Буюк адиб, файласуф-шоир ва педагог Садриддин Айний 1878 йил 15 апрелда Бухоро вилоятининг Рижувон туманидаги Соктаре қишлоғида қамбағал деҳқон оиласида туғилди. Отаси Саидмуродхўжа меҳнатсевар ва инсонпарвар, фан ва адабиётга ҳавас қўйган киши бўлган. У иқтисодий қийинчиликларга қагамай ўз болаларини мактаб ва мадрасада ўқитиб, уларнинг маърифатли қишилар бўлиб ўлғайиши учун қаракат қилган. Садриддин мактабда турт йил ўқиган, лекин таълимнинг эски усули унинг саводли бўлишига имқон бермаган. Шунга қагамай, отаси унда шеърятга муҳаббат ўйотган.

Ота-онасининг вафотидан кейин моддий ва маънавий қийинчиликларга қагамай, С. Айний Бухоро мадрасасига ўқишга қиради. Мухтожлик ва турмушнинг оғирлиги сабабли, мадрасадаги муллавачча ва бошқаларнинг хизмати қилиб қўн кечирди ва ўқиди. У узининг «Ўсдалиқлар» китобида: «... қор-ёмғирли қўнларда қўчага қиксам, қовушимнинг ичи сўв билан тулиб, оёримнинг ёрилган жойларидан қичок. билан тилинган қаби қўн сизилиб қик.ар ва ёрик.ларга қирган муздай сўвнинг таъсири билан яра қиздирилган қигиз санқилгандай қидаб бўлмас даражада оғирди»,— деб ёзганди.

Мадрасада моддий ахвол ёмонлиги сабабли Айний кози Шарифжон Махмуд (адабиётда Садри Зиё тахаллуси билан машхур) ховлисида хизмат калган. У ерда Абдулмажид Зуфунун, Якёхужа, Содикхужа Гулшаний каби шоирларнинг ҳафтада 3—4 марта булиб турадиган илмий ва адабий мажлисларида катнашиб турди. У мажлисларда, бир томондан, амир амалдорларининг ёмонлиги, уларнинг ноҳуя ҳаракатлари тугрисида гапирилса, иккинчи томондан машхур олимлар ва ёзувчилар тугрисида гап кетар эди. Бу суқбатлар Айний қарашларига таъсир этмай қолмасди.

С. Айний Аҳмад Донишнинг «Номус ал аъзам», «Наводир ул-вақое» каби асарларини ўқиб чиқади ва каттик таъсирланади.

1905 йил «Бухорои шариф биродарлиги» ҷамиятининг топшириги билан С. Айний Самарқандга бориб, Абдулқодир Шақурий ташкил этган янги миллий мактабнинг таълим-тарбияшиллари билан танишди. Ана шу маълумотлар ва таҷрибалар асосида дусту Мирзо Абдулвоҳид Мунзим билан унинг ховлисида янги типдаги мактаб очган. Улар мактабни моддий ҷихатдан таъминлаш учун узига тукрок оилалардан уч сумдан уқиш ҳаққи олиб, қамбаралларнинг болаларини пулсиз уқитишган.

«Бухорои шариф биродарлиги» ҷамиятнинг тақлифи билан С. Айний янги миллий мактаблар учун «Таҳзиб ус-сибён» («Пок бола») уқиш қитобини тузади. Узи мазкур қитоб ҳақида шундай деганди: ««Таҳзиб ус-сибён» қитоби адабий ҳусусиятга эга бўлиб, унинг материал болалар учун қизиқарли эди. Тугри, уша замон шароитига мувофиқ қитобда диний нарсалар ҳам бор эди. Лекин нима бўлса ҳам янги бир билим берар эди».

С. Айний урушдан кейинги йилларда турт қилддан иборат йирик асари— «Эсдаликлар»ни езди. У С. Айнийнинг ёзувчилар маҳорати қамолотга етганлигидан қалолат берувчи ва таълим тарбиявий фикрларни ақс эттирувчи асар бўлди.

С. Айний Самарқанд давлат дорилфунунида ҳам жуда қаттғ хизмат қилди. 1946 йилдан 1950 йилгача Ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилди ва бир гуруҳ олимларнинг етишиб қикишига мадад берди.

С. Айний Тоҷиқистон фанлар академиясининг биринчи президенти бўлиб, умрининг охиригача шу вазифада ишлади. У 1954 йил 15 июлда вафот этди.

С. Айнийнинг ҳаёти ва фаолияти ёшлар учун намунадир. У ёшларни меҳнат қилишга, меҳнат ақлини севишга, қучли ирода эғаси бўлишга, қийинчиликлардан қурқмаслика ургатди. Шу нинг учун ҳам ёш авлод С. Айнийни узининг устози ва мураббийси деб севади ва ҳурмат қилади.

С. Айний ёш авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор берди. У узини, «Таҳзиб ус-сибён» асарида тарбия ва илм масқан ҳисобланган мактаб ҳақида шундай ёзган:

*... Мактаб ... Юзинг угирма мактаб эшигидан:*

*Одам боласи нега илмдан кочадур?*

*Хой, сен узоклашма мактаб эшигидан*

*Кимёю фан, саноат омили ила*

*Ечилгандир ҳамма ишнинг тугуни*

*мактаб эшигидан.*

С. Айний дарсликларида танланган матнлар таълим-тарбия мақсадига қаратилган бўлиб С. Айний ижодининг ҳар бир йуналишида Ватан ва инсонга муҳаббат алоҳида ўрин олган. Унинг ёшларга қарата доимий шиори «Уқ,ишга ғайрат қил одам бул. Кейин кучинг етгунча уз Ватанингга хизмат қиласан...». С. Айний ватанпарварликнинг бош йули она тилига муҳаббат деб ҳисоблаган. Шу сабабли мактаб очиб болаларни уз она тилида уқитган. Шунингдек, С. Айний узининг «Қиз бола ёки Холида» номли уқиш китобининг «Одобли қиз бола», «Яхши қиз бола», «Қуй билан кузи», «Қуй уз кузиси учун жонини фидо қилди» каби бобларида инсонпарварлик гояларини олға суради. У таълим-тарбия жараёнида меҳнат тарбиясига катта эътибор бериб, бунинг асосини халқ хизмат қилиш деб тушунган. Масалан, «Таҳзиб ус-сибён» дарслигида меҳнат кишига бахт келтиради, унинг ҳаётини безайди, деб ёзган. Дарсликдаги Йулдош тимсоли орқали бу гояни ифодалаб, Йулдошнинг ёмон уқиши, дангасалиги унинг доимо муҳтожликда яшашининг сабаби эканини курсатган.<sup>1</sup>

С. Айний меҳнат тарбиясининг мақсади меҳнатсеварликни, уқишга ва жисмоний меҳнатга онгли муносабатни, меҳнат аҳлига ҳурматни шакллантиришдан иборатлигини айтади ва «Ятим» номли асарида меҳнат тарбиясини оиладан бошлаш кераклигини таъкидлайди.

С. Айний оиладаги меҳнат тарбиясида ота-оналарнинг шахсий намуна бўлишлари, уз болаларига меҳнат ва меҳнат талаблари ҳақида ҳикоя қилишлари, шеърлар ўқиб беришлари каби меҳнат тарбиясига доир методлар юзасидан фикр юритган, ялқовлик, ишёқ,масликни қоралаган, меҳнат болаларнинг ёшига мос бўлиши зарурлигини қайд этган. Меҳнат тарбиясида бажариладиган ишнинг натижаларини болалар олдиндан билиш кераклигини, бу эса уларни меҳнатга рағбатлантиришини уқитган. С. Айний мактабдаги меҳнат тарбияси масаласига ҳам алоҳида эътибор берган. «Қиз бола ёки Холида» номли

---

<sup>1</sup> Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т. Шарқ. 2000.

асарида КУЛ меҳнати дарсларининг мазмунини ифодалаган. Унинг узи Самарканд шаҳридаги 1- мактабда ишлаган вақтида меҳнатга доир кизикарли амалий маршрутларни мунтазам равишда утказган. Баъзи манбаларда курсатилишича, С. Айний соат 12 гача мактабда, соат 12 дан кейин мактабнинг тажриба участкасида машгулотлар олиб борган. Бу вақтда болалар мева-мевали борларни парвариш қилишган, гуллар устиришган. Шу жараёнда устознинг сукбатинида тинглашган.

Умуман айтганда, атоқли адиб, заковатли олим ва донишманд устод С. Айний маданиятимиз тарихида учмас из қолдирди. Унинг ёрқин кифоаси ва ёзган ажойиб асарлари кишиларни меҳнатга, ижод зафарларига даъват этди, ёш авлоднинг таълими ва тарбиясига ижобий таъсир қилди ҳамда қўлқўллади.

## **2.6. ЎЗБЕКИСТОДА МЕХНАТ МАКТАБЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ (1917—1920 ЙИЛЛАР)**

Миллатпарвар олим Мусо Туркистоний узининг «Улур Туркистон фожияси» асарида она-Ватани Туркистонни шундай мадҳ этган эди: «Туркистондур, динга ихлос, Ватанга муҳаббатдир.

Гоямиз — жаннатдан бир парча ва ёхуд Осиё жаннати деса арзийдургон файзлик, баракатлик тупроқла, турли маъданлар, оқар сувлар, боғловчалари ва шухратланган, жаннат осмонда бўлса, ости Туркистон, агар жаннат ер остида бўлса, усти Туркистон бўлгон азиз Ватанимизни мудофаа қилишдир».

Афсуски, шундай тенги йук жаннат мақонимизга бирмунча вақл Россия ҳукмронлик қилди. Туркистоннинг янги генерал-губернатори мақаллий халқда қарата шундай деб мурожаат қилган эди: «Россия сиз — арман, татар, яҳудий, мусулмонларни — барчангизни волидангиздир».

Россиянинг Марказий Осиёдаги «волида»лиги 130 йил давом этди.

Октябр тунтаришининг дастлабки кунларидан бошлаб Туркистон мухториятини тузиш борасида махсус съезд чақирилиши керак эди. Бу съезддан олдин болшевик П. Полторацкий сузга чиқиб «Биз камбағаллар мухториятига қарши эмасмиз» деб мунофиқларча уни химоя қилди. Туркистон мухториятининг давлат сифатида ташкил этилишига тарафдор бўлганларни мусулмонлар Бутунрооия қурултойи «Миллий шуро» ижроқуми қўллаб-қувватлади. У 1917 йил 1май ойида Мусулмонларнинг I Бутунрооия съездида ташкил этилди.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи қитоб. Ўзбекистон совет муштамлақчилиги даврида. Т. Шарқ. 2000.

1917 йили Турк адами марказият фиркасининг маромномаси қабул қилинди. Маромноманинг бош қисми «Ихтор махсус» деб номланган эди. Бунда Туркистонда мухторият ва федерация идорасини вужудга келтирмоқ учун бирдан-бир чора Туркистонда қувватли бир қадами марказият фиркаси яратилиши лозим деб топилди. «Туркистон учун миллий ва маҳаллий мухторият истагон ҳар бир мусулмоннинг шу фиркага аъзо бўлиб киришиши лозимдир» деб уқтирилди.

Бу маромнома 19 бўлимдан иборат бўлиб «Маориф ишлари» деб номланган. «Маориф ишлари адами марказияти» усулига мувофиқ қонун узра таъсис ва ташкил қилинур.

1. Илм ва маориф ишларида жумла аҳоли дин ва миллатга ойигилмасдан, эрхак ва хотунлар баробардур.

2. Макотиб (мактаб) ишларида хусусий шахсларнинг ғайрати ва маҳаллий идораларнинг ташаббуси ила ишланмиш ишларида ҳеч ваҳх (мабаб) ила таҳдид қилинмас.

3. Тадрисот (дарслар)нинг озод ва сарбаст (эркин ва борлик) улмоқлиги лозимдур.

2. Макотиб орасида иртибот (борликликлар) бўлиб, ибтидоийлардан (бошланғич мактаб) рашидийларга (туликсиз ўрта мактаб), рашидийлардан аъдодийларга (ўрта мактаб) ва аъдодийлардан олийларга олий мактаб қулайлик ила талабалар қабул қилинадургон усулда булур.

5. Дорилфунун ва бошқа олий мактаблар жумласи дохийий ички ишларида ихтиёрий ва тадрисотда озод булурлар.

6. Олий мактабларнинг авом орасида илм ва маданият хусусиндаги ҳаракат ва ташаббусларира мумонъеат (монелик) қилинмаюр.

7. Маҳаллий идораларнинг таълим ва тарбия хусусиндаги ғайрат ва ҳаракатларига мумонъеат курсатилмайдур.

8. Таълим ибтидоси умумий, бепул ва мажбурий булмоги керакдур.

9. Маҳаллий идоралар тарафидан катта ва буюқлар учун очиладургон мактаб, кутубхона ва кироатхона ишларига кенгчилик берилур.

10. Ҳар ва саноеъ (санъатлар) таракийсира ғайрат ва ташаббус ЭТИЛМОғИ керакдур.

11. Ибтидоий ва аъдодий мактабларда тадрис тили (дарс) ҳар бир мухториятли аёлут (мухтор вилоят)нинг аксарият аҳолисининг сузлайдургон тили ва шевасида улур.

12. Рашидий ва аъдодий мактабларда рус тили ва умумий турк шеваси лисон улунуб, дарс берилмоги мажбурий улур.

13. Олий мактабларда жумла туркларнинг умумий адабий тили ва шеваси илан дарс берилур.

14. Кирк бола йигилса, аваллиятда (озчиликда) коладургон миллатлар учун очилмиш ибтидоий усул мактабларда дарс уз тилларида укулмоги мажбурийдир.

15. Етарлик даражада талаба булур эса, ахаллият ташкил, КИЛГОН миллат болалари учун тадрисот дарслар уз тилларида булмок шарти ила рашидий ва аъдодий мактаблари очилур.

Маромномада баён килинган жумла мақсадларга етишмак учун фирка аввалан жаноби хака ва сонияни (икинчидан) тамоми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суялуб ва така килур.

Маромномадаги маориф ишларини жонлаштириш мақсадида Туркистон вилоятларида катор мактаблар очила бошланди.

1918 йшгда Фаргонада халк маорифи хусусида съезд чакирилди. Унинг катнашчилари Уъезд халк маорифидан, ўқитувчила иттифоки ота-оналар кумиталари ва халк маорифи назоратчиларидан иборат эди.

Съезд кун тартибига халк маорифи тизимига оид куйида масалалар куйилди:

1. Вилоят мактабларини бирлашган халк мактаби руҳини кайтадан ташкил килиш.

2. Тузем мактаби.

3. Мактабдан ташкари маълумот.

4. Махсус техник маълумот.

5. Ўқитувчилар учун курслар.

6. Вилоят халк маорифи Кенгашини ташкил килиш ва бошкалар.<sup>1</sup>

Съезд эски мактаб масаласини четлаб утди, чунки унинг асосий мақсади халк манфаатини кузлайдиган янги миллий мактабни кайта куриш масаласини хал килишдан иборат эди. Фаргона вилоятида бу масала тулик, хал килинди. Ана шундан съезд 1918 йилда Андижонда ҳам утказилди. Натижада, Андижон вилоятида янги халк таълими тизими ташкил топди ва ривожлана бошлади. Масалан, уша йилиёк Андижонда 2 та болалар богчаси, 2 та болалар уйи, 13 та миллий мактаб, 7 та рус мактаби, 2 та

---

<sup>1</sup> Тарихнинг бурилиш нуқтаси. Ўзбекистон 1917-1924 йилларда // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т. Шарк, 2000. 10-302-бетлар

политехникум таъкил қилинди ва ишга туширилди.

1917 йилда Фарғонада биринчи мактаб очилган ва унда Қори-Ниёзий ва Ҳамза Ҳакимзода ўқитувчилик қилган эдилар. Уша мактаб кенгайиб ўқувчиларининг сони 40 нафарга етганди.

1918 йилда Туйтепада бошланғич мактаб таъкил этилди. Унда Оқилхон Шарафиддинов ва Имомхон Ҳусанхужаев фаолият курсатганлар. Тошкентда таъриба - намуна (мактаблари вуҷудга келди. Масалан, Карл Либкнехт номидаги таъриба - намуна мактаби Туркистонда мактабларнинг ривожланишида туртки булди. Унга дастлаб В. Ф. Лубенков раҳбарлик қилган. Мактабда камбарал ва етим болала уқитиларди.

Мактабдаги меҳнат турлари қуғилиш кишлок ҳужалиғи, узига-узи хизмат, мактаб устахонасида ишлаш, аҳоли учун керакли ижтимоий фойдали ишлар ва бошқалардан иборат эди.

Меҳнат болаларнинг ёш ҳусусияти ва қучига мослаб таъкил қилинган. Таълим-тарбия жараёнида уқишни меҳнат билан қушиб олиб боришга алоҳида эътибор берилган. Фанлардан олинадиган билимларни амалда қуллаб урганилган. Уқитишнинг асосий методи назарияни амалиёт билан борлашдан, билимларни фақат уқитиш йули билан эмас, балки ўқувчилар иштирокида амалий қулланилиши билан олиб борилган.

Умуман, мактаб билимли ишчилар ва дехонларни етказишга хизмат қилган.

1918 йил сентябрда Бешёғочдаги рус-тузем мактаби биносида янги меҳ.нат мактаби очилди. Унга маҳаллий миллат фарзандлари қабул қилиниб уқиш ўқувчиларнинг она тилида олиб борилди. Мактабда дастлаб ун икита етим бола таълим олган. Сўнгра бутун Тошкентдан қирқтача боқимсиз болалар йиғилиб мазкур мактабдаги машғулотларга жалб этилган. Мактабда уғил болалар билан бирга уларга нисбатан камроқ кизлар ҳам уқитилган. Мактабни меҳнат мактаби ёки 3- интернат деб аташган. Унга Алмаий таъкил қилган бошланғич мактаб бирлаштирилиб Алмаий номли меҳнат мактаби деб аталган. Мактабда 6 та синф хонаси ҳамда 2 та фан хонаси мавжуд бўлган.

Мактабда меҳнат тарбияси яхши йулга қуғилгани сабабли уни 1921—1923 уқ.ув йили улқа бўйича меҳнат-таъриба намуна мактаби қилиб узгартирилади. Натижада ўқувчилар сони 150 нафарга етади. 1918—19 ўқув йили Тошкентда собик Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлигининг педагогика лабораторияси ҳузурида Н. Г. Чернишевский номидаги биринчи босқич таъриба мактаби таъкил этилди. Лаборатория тар-кибида педагогика музейи, қонсультакияметодика хонаси, педагогик тадқиқот

муассасаси мавжуд эди. Шунингдек, мактаб хузурида бир неча кабинет ва комиссиялар ишларди. Айрим сабабларга кура, педагогика лабораторияси ёпилгач, мактаб яна Чернишевский номи билан мустакил холда ишлай бошлахан.

Мактабнинг энг мухим жихати унда болалар купрок амалий машгулотлар билан шугулланар эди. Бошлангич синфларда расм чизишган, лойдан турли буюмлар ясашган. Ўрта синфлардаги меҳнат дарслари купинча ёғоч билан ишлаш мақсадида устахонада утказилган. VI—VII синфларнинг ўқувчилари асосан физика асбобларини ясаш билан шугулланган. Мактабнинг яна бир афзаллиги, унда болаларга муайян ихтисос берилгани эди. Унинг юқрри синфларини ихтисослаштириш учун ўқувчилар ики гуруҳга булинган. Масалан, 1924—25 ўқув йили VII синф ўқувчиларининг бир гуруҳи уз хоҳишларига кура дарсдан буш вақтларида алоҳида соатларда кишлок, хужалпк ишлари билан, икинчи гуруҳи эса маданий-оқартув ишлари билан шугулланган. Шу тарифа мактаб кишлок хужалик ва маданий-оқартув соҳалари учун мутахассислар тайёрлашга мослаштирилган.

Туркистон маданий-маънавий ва иқтисодий-сиёсий ҳаёт тарзини юксалтириш мақсадида тегишли қатор мутахассисларни тайёрлаш эҳтиёжи тугилганлиги сабабли дастлаб, 1896 йилда пахта заводи куриш мақсадида ҳунар техникуми, кейинчалик, 1909 йилда темир йул техникуми, 1912 йилда авиақия мактаби, Ашхободда гилам тўқиш ва Турафронда мева куриштиш курслари ташкил этилиб, малакали мутахассислар тайёрлана бошланди.

1900—1917 йилларда тиббиёт, санъат соҳасидан курслар ва техникумлар очиш эҳтиёжи тугилиб, аёллар учун техника билим юртлари, гимназия ва прогимназиялар очилган ва уларда бичиш-тикиш, тўқиш билан боғлиқ ҳунарлар ургатила бошланган.

Туркистоннинг учинчи сьезидида олий мактаб ташкил қилиш масаласи қугилди. 1918 йил 21 апрелда «Олий мактаб муассасаларини ташкил қилиш тугрисидаги Низом» муҳокама қилинди. Тошкентда халқ университетини очиш масаласи юзасидан фикр алмашинди. Университет таркибида тикиш-бичиш тугараги, турли қуллиётлар, қутубхона ва музей булиши ҳақида қелишиб олинди. Халқ университети базасида 60 га яқин асосан ўрта мактаб ўқитувчиларини ҳамда турли техник мутахассисларни туплаб, Тошкент университетини ташкил этишга қарор қилди. Бу университет тизимида халқ хужалигининг турли соҳалари учун қиска муддатда кадрлар тайёрлаш ва «Америка типиди» ўрта политехника курсларини очиш, уларга 1200 нафар ёшларни қабул қилиш режалаштирилди. Университет раҳбари А. В. Попов таълимий ишларни яхшилаш учун жонбозлик курсатган олимлардан эди.

1918 йилда Тошкентда Шарқдиунослик институти ташкил этилди. Институтнинг икита: илмий-назарий ва амалий булими мавжуд булиб, уларда ўқиш муддати 4 йил қилиб

белгиланганди. Жами 5 нафар ўқитувчи ва 21 нафар ходимлар ишларди. Бу институтнинг ташкилотчиси шаркшунос олим В. В. Бартольд булиб, 1920 йил май ойида университет қошида мусулмонлар секцияси барпо этилди.

1920 йилда Марказий Осиё давлат университети ташкил этилди. Унда 43 нафар профессор ва 43 нафар ўқитувчи Москвадан келиб ўқув-тарбия ишларини олиб борди. Университетда Фитрат, Авлоний, Қори-Ниёзийлар ҳам фаолият курсатган эдилар. Университет тобора кенгайиб борди. Унда 1925 йилда ҳаммаси булиб 504 нафар талаба таълим олишга муваффақ булди.

## ХУЛОСА

Жадидчилк ҳаракати тарихида жадидлар фаолияти, уларнинг кураш йўли, яшаш тарзи, Ватан ва миллат олдидаги тарихий хизматлари ўрганилади. Жадидчилик ҳаракати чоризм ва совет мустамлакачилигига қарши турган истиқлол ғочси ва мафкураси масаласини ҳам ўз ичага қамраб олади.

Ҳозирда бизда жадидшунослик фани, курси шаклланди. Уни уч босқичга: чоризм, совет ва мустақиллик давридаги ҳолатини англаш лозим. Совет тарих фанида жадидчилик мақсад ва сайъи-ҳаракатлари ғаразли ният ва сохта коммунистик таълимот асосида тескари талқин қилганлиги.

Мустақиллик туфайли жадидчилик ҳаракати тарихини ўрганишга бўлган маънавий эҳтиёж ва талабнинг ортиши. Жадидчилик миллий ўзликни англаш ва уйғонишнинг маънавий-маърифий асоси эканлиги.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарих фани ривожланиши, Ўзбекистон нинг янги тарихи яратилиши, шунингдек, жадидчилик ва жадидларнинг тарихий хизматларини кадрлаш, холисона ва ҳаққоний баҳолашга қўшган ҳиссалари.

Жадидчилик ҳаракатининг илмий-назарий таъриф-тавсифи. У ўз табиати ва мақсадига кўра, сиёсий-ижтимоий, маърифий-ғоявий, мафкуравий, демократик ислохотчилик ҳаракати бўлганлиги.

Жадидларнинг бош шиори «Озодлик, Тинчлик ва Адолат»нинг мазмуни ва моҳияти. Бугунги кунда жадидчилик ҳаракати тарихи қайта тикланиб, жадидлар ўз кадр-қийматини топаётганлиги.

Истиқлол йилларида жадидчилик ҳаракати кенг миқёсда ўрганилиши, махсус илмий тўплам ва монографик асарлар ёзилиб чоп этилиши, бир неча докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилиниши.

Битирув малакавий ишда ёритиб ўтилган барча жадид маърифатпарварлари ва уларнинг педагогика ва маърифатпарварлик соҳасидаги фикр ва қарашлари бугунги кун таълим ва тарбия жараёнини ривожига котта ҳисса қўшади деб ўйлаймиз.

Бехбудий, Абдулла Авлоний, Фитрат, Исоқхон Иброт ва бошқа маърифатпарварларнинг ўлмас меъроси бугун ва бундан кейин ҳам ўрганилиб янги-янги маъно мазмун кашф этаверади.

### Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Шарқ» 1998.
2. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон газетаси» мухбирининг саволларига жавоблар. Т. Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. Ўзбекистон, 1994
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали муҳаррирларининг саволларига жавоблар. Т. Ўзбекистон, 1998.
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Тузувчилар: Х.Содиқов, Р.Шамсутдинов, Н.Равшанов, Қ.Усмонов. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т. Шарқ. 2000.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т. Шарқ. 2000.
7. Жади́дчи́лик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. Т. Университет. 1999.
8. Гаспринский И. Туркистон генерал-губернаторига мактуб. Русчадан С.Холбоев тарж. // Туркистон. 1995. № 2, 56-58-бетлар.
9. Миллий давлатчиликни тиклаш ва озодлик учун кураш. Жади́дчи́лик ҳаракати // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т. Шарқ, 2000. 342-412-бетлар.
10. Ўзбекистон тарихи. Янги нигоҳ. Жади́длар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Давра суҳбати материаллари. 1998 й. 9 октябрь Т. «Эълнур».
11. Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жади́дчи́лик, мухториятчилик, истиқлолчилик) Халқаро конференция материаллари. (1999 йил 16-18 сентябр. Тошкент). Т. Маънавият. 2001.
12. Алимова Д.А. жади́дчи́лик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жади́длар тафаккури // жади́дчи́лик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. Т. Университет, 1999.
13. Алимова Д.А. Файзулла Хўжаев икки ўт орасида // Фан ва турмуш. 1996. № 5.
14. Алимова Д.А. Фитрат ва унинг «Оила» асари // Саодат. 1993. № 6.
15. Алимова Д.А. Ҳақиқатнинг туташ манзили // Тафаккур. 2000. № 2.
16. Алимова Д.А. Ф.Хўжаев ва жади́дчи́лик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 7 июн.

17. Алимова Д.А Рашидов Д. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т. Фан, 1999.
18. Алимова Д.А. Жадидчилик ҳаракати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчилиikka оид қарашлари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т. Шарқ, 20001.
19. Долимов У. Исоқхон ибрат. Т. Шарқ, 1994.
20. Дўстқораев Б.Туркистон жадидларининг йирик сиймоси (Мунаввар Қорининг 120 йиллиги) // Жаҳон адабиёти. 1998. № 3.
21. Ибрат, Сиддикий-Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. Т. Маънавият, 1999.
22. Каримов Н. Қимматга тушган тўлов ёҳуд Туркистон мухториятининг вужудга келиши ва тор-мор этилиши сабаблари // Тафаккур. 1996. № 3.
23. Каримов Н. Бехбудийнинг сўнги сафари // Жамият ва бошқарув. 1998. 3 11.
24. Каримов Н. Ҳамза ва жадидчилик // Гулистон. 1994. № 5.
25. Мустафоева н. Маърифат дарғаси. (Тошкент жадидларининг отаси Мунаввар Қори ҳақида) // Гулистон. 1998. № 3.
26. Саидносирова З. Ойбегим менинг. Хотиралар: С.Миржалолов ва бошқа жадидлар ҳақида. Т. Шарқ. 1994.
27. Сирожиддин Аҳмад, Мунаввар Қори // Шарқ юлдузи. 1992. № 5.
28. Сирожиддин Аҳмад, Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг миллий истиқлол ҳаракатидаги ўрни ва роли // Ўзбекистон тарихи. 2000. № 4.
29. Аҳмедов, С.Ражабов. Жадидчилик // ЎЗМЭ. 3 жилд. 519-523-бетлар.
30. Аҳмедов С. Ўлимдан қўркмаган мутафаккир (Маҳмудхўжа Бехбудий ҳақида) // Совет Ўзбекистон санъти. 1989. № 2.
31. Тошқулов Ж.У. Жадидлар партиясининг дастури Туркистоннинг давлат мустақиллиги масаласи // Мустақил Ўзбекистон: фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. Т. Фан. 1995.
32. Шамсутдинов Рустамбек, Шоди Каримов. Ўзбекистон тарихидан материаллар. (Учинчи китоб) Андижон. 2004. 34-101; 206-214; 239-254-бетлар.
33. Шамсутдинов Рустамбек. Ватан тарихи. (XVI-XX аср бошлари) Иккинчи китоб. Шарқ. Тошкент. 2003. 266-303-бетлар.
34. Қосимов Б. Жадидлар ва миллий мафкура: миллат ва маънавият // Тафаккур 2000. № 3.